

T.C.
SİNOP ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

XVI. – XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNDE
GAYRİMÜSLİMLERİN ŞEYHÜLİSLAMLARA DANIŞTIĞI
AİLE HUKUKU MESELELERİ

FEYZA NUR SAYIN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. HASAN ŞAHİN

SİNOP - 2024

TEZ KABUL

FEYZA NUR SAYIN tarafından hazırlanan “**XVI. – XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Şeyhülislamlara Danıştığı Aile Hukuku Meseleleri**” başlıklı bu çalışma, **24.07.2024** tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından **YÜKSEK LİSANS tezi** olarak kabul edilmiştir.

Başkan	Prof. Dr. İbrahim Tüfekçi Sinop Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye (Danışman)	Doç. Dr. Hasan Şahin Sinop Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi	İmza
Üye	Prof. Dr. Osman Şahin On Dokuz Mayıs Üniversitesi/İlahiyat Fakültesi	İmza

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Hüseyin Turan ARAT

.....

ETİK BEYANI

Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Feyza Nur SAYIN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

XVI.-XVIII. YÜZYILLARDA OSMANLI DEVLETİNDE GAYRİMÜSLİMLERİN ŞEYHÜLİSLAMLARA DANIŞTIĞI AİLE HUKUKU MESELELERİ

FEYZA NUR SAYIN

SİNOP ÜNİVERSİTESİ LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DANIŞMAN:DOÇ. DR. HASAN ŞAHİN

Çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti, halkı etnik grup veya uyruk ayrımı yapmaksızın sadece mensup oldukları dinlere göre gruplara ayırmış, nüfusun neredeyse yarısını oluşturan gayrimüslim halkın kimliklerini kaybettirmeden ve Müslüman olmaya zorlamadan devlet sona erene kadar bir düzen içerisinde yaşamalarını sağlamıştır. Gayrimüslimler Osmanlı Devleti içerisinde ya otonom bir yapıya sahip olmuşlar ve her türlü hukuki durumda kendi dini lider ve kurumlarının hukukuna bağlı yaşamışlardır ya da Osmanlı halkının sahip olduğu hukuk sistemine bağlı yaşayarak kendilerine bir ölçüde serbestiyetlik oluşturmuşlardır. Bu çalışmada gayrimüslim halkın yaşadığı dönemin fotoğrafı sunulup o dönemde gayrimüslim halkın müftülere danıştığı aile hukuku meselelerini ele almaya çalıştık böylece gayrimüslim halkı Osmanlı Devleti'nde ayrımcılığa tâbi tutulmadığı bilakis onlara özel bir yer ve konum verildiği görülmüştür.

ANAHTAR KELİMELELER:Hukuk; İslâm Hukuku; Aile Hukuku; Müslim; Gayr-i Müslim;
Fetva

Temmuz 2024, 89 Sayfa

ABSTRACT

MSC THESIS

XVI. – XVIII. FAMILY LAW ISSUES WHERE NON-MUSLIMS CONSULTED SHEIKHULISLAM IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE CENTURIES

FEYZA NUR SAYIN

SINOP UNIVERSITY INSTITUTE OF GRADUATE PROGRAMS

DEPARTMENT OF BASIC ISLAMIC SCIENCES

SUPERVISOR:ASSOC. PROF. DR. HASAN ŞAHİN

The Ottoman Empire, which had a multinational structure, divided the people into groups only according to the religions they belonged to, without making any ethnic group or nationality discrimination, and ensured that the non-Muslim people, who made up almost half of the population, lived in an order until the state lost its existence without losing their identity and forcing them to become Muslims. Non-Muslims either had an autonomous structure in the Ottoman Empire and lived under the law of their religious institutions or leaders in all legal situations, or they created a degree of freedom for themselves by living under the legal system of the Ottoman people. In this study, the situation of the non-Muslim people living under the Ottoman Empire between the 16th and 18th centuries has been tried to be discussed within the framework of Islamic Law.

KEYWORDS:Law; Islamic Law; Family Law; Muslim; non-Muslim

July 2024, 89 Page

TEŞEKKÜR

Bu tez çalışmasında, bana yol gösteren, bilgi birikimlerini ve deneyimlerini benimle paylaşan kıymetli danışanım Sayın Doç. Dr. Hasan Şahin; çalışmanın verilerini elde etmemi sağlayan kıymetli Hocam Doç. Dr. Muharrem Midilli'ye, değerli jüri üyelerim Prof. Dr. İbrahim Tüfekçi ve Prof. Dr. Osman Şahin'e; çalışma, İslam Hukukunun Osmanlı Dönemi Gelişimi: Fetva Literatürü Çerçevesinde Bir Aile Hukuk Tarihi İncelemesi adlı TÜBİTAK 3501 no'lu 119K818 numaralı projenin de çıktılarındandır. Süreç boyunca yanımda olan sevgili ailem ile arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Feyza Nur SAYIN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEZ KABUL	ii
ETİK BEYANI.....	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	xi
1. GİRİŞ	1
2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI.....	2
3. ARAŞTIRMANIN METODU VE ÖNEMİ.....	3
4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	4
5. TARİHSEL BAKIŞ AÇISI İLE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	5
5.1. XVI. – XVIII. Yüzyıllar Osmanlı Tarihinde Gayrimüslimlerin Durumuna İlişkin Genel Bir Bakış.....	5
5.1.1. Xvi. – xviii. yüzyıl osmanlı tarihsel süreci	5
5.1.2. Xvi – Xviii. yüzyıl gayrimüslim halkın durumu.....	7
5.2. Kavramsal Çerçeve	8
5.2.1. Vatandaşlık tanımı	8
5.2.2. Müslümanın tanımı	9
5.2.3. Zimmînin tanımı	9
5.2.4. Müste'menin tanımı	10
5.2.5. Şeyhülislâmın tanımı	10
5.2.6. Fetvânın tanımı	11
5.2.7. Fetvâ mecmuaları.....	12
6. XVI.- XVIII. YÜZYIL ŞEYHÜLİSLAMLARI İLE FETVA MECMUALARI. 13	
6.1. Ebussuûd Efendi (ö. 982/1574) Hayatı ve Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi.....	13
6.2. Hocazade Esad Efendi (ö. 1034/1625) Hayatı ve Kasidecizâde Esad Efendi	14
6.3. Zekerîyyazâde Yahya Efendi (ö. 1053/1644) Hayatı ve Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi ..	14
6.4. Minkârîzâde Yahyâ Efendi (ö. 1088/1678) Hayatı ve Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi.....	15
6.5. Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) Hayatı ve Fetâvâ-yı Ali Efendi	15
6.6. Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) Hayatı ve Fetâvâ-yı Feyziyye.....	16

6.7. Menteşzâde Abdürrahîm Efendi (ö. 1128/1716) Hayatı ve Fetâvâ-yı Abdürrahîm	17
6.8. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (1740-1800) Hayatı ve Netîcetü'l-Fetâvâ.....	18
6.9. Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî (ö.1236/1821) Hayatı ve Sefinetü'l-Fetâvâ	18
7. ZİMMÎ TOPLUMUN ŞEYHÜLİSLAMLARA DANIŞTIĞI AİLE HUKUKU MESELELERİ.....	20
7.1. Evlenme (Kitâbu'n-Nikâh)	20
7.1.1. Evlenme şartı olarak irade beyanı.....	21
7.1.2. Velinin evlendirmesi.....	24
7.1.3. Evlenme engelleri	25
7.1.4. Evlenme akdinin sonuçları.....	27
7.1.4.1. Mehir.....	28
7.1.4.2. Evlilik nafakası	31
7.2. Boşanma.....	33
7.2.1. Dönüştü boşama.....	35
7.2.2. Bâin talâk	37
7.2.3. Adli boşanma (tefrîk).....	40
7.2.4. Sarhoş ve delinin boşaması.....	45
7.2.5. Evliliğin sona ermesinin sonuçları.....	45
7.2.5.1. İddet	46
7.2.5.2. Hidâne	48
8. SONUÇ	53
KAYNAKLAR	55
EKLER	62
EK 1. Seyyid Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye Mean-Nükûl	62
EK 2. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s. 29.	62
EK 3. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.30	62
EK 4. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.57.	63
EK 5. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.79.	63
EK 6. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.101.	63
EK 7. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.102.	63
EK 8. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.107.	64
EK 9. Ebussuûd Efendi, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, Bozanzâde Nüshası	64
EK 10. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr.24 ^a	64

EK 11. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 24 ^a	64
EK 12. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 26 ^a	65
EK 13. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 39 ^a	65
EK 14. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 61 ^a	65
EK 15. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 64 ^a	65
EK 16. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 64 ^a	66
EK 17. Zekerîyyazâde Yahya Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi	66
EK 18. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 11 ^b	66
EK 19. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 18 ^b	66
EK 20. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 27 ^a	66
EK 21. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 33 ^a	67
EK 22. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 34 ^a	67
EK 23. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 45 ^b	67
EK 24. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 46 ^a	67
EK 25. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 46 ^a	68
EK 26. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 56 ^b	68
EK 27. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi).....	68
EK 28. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 132 ^b	68
EK 29. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 90 ^a	69
EK 30. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 68 ^a	69
EK 31. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 70 ^a	69
Ek 32. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 75 ^b	69
Ek 33. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 132 ^b	70
Ek 34. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 131 ^a	70
Ek 35. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 131 ^b	70
Ek 36. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 195	71
Ek 37. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 195	71
Ek 38. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 196	71
Ek 39. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 183	71
Ek 40. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 184	71
Ek 41. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 185	72
Ek 42. Abdürrahîm Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 221	72
Ek 43. Abdurrahman Efendi, Sefînetü'l-fetâvâ, I.....	72

Ek 44. Abdurrahman Efendi, Sefînetü'l-fetâvâ, I, vr. 99.....	72
Ek 45. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva Mean-Nükûl.....	73
Ek 46. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 20 ^a	73
Ek 47. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 26 ^b	73
Ek 48. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 27 ^b	74
Ek 49. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 31 ^b	74
Ek 50. Seyyid Ahmed-Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 31 ^a	75
Ek 51. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 32 ^a	75
Ek 52. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I.....	75
Ek 53. Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 103.	75
Ek 54. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s.108	75
Ek 55. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 108	76
Ek 56. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 112	76
Ek 57. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 115	77
Ek 58. Esad Efendi, Fetâvâ-yı Müntehabe (Kasidecizâde Nüşası), vr. 30 ^b	77
ÖZGEÇMİŞ	78

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

bkz.	: bakınız
çev.	: çeviren
DOÇ.	: Doçent
DR.	: Doktora
EKEV	: Erzincan Kültür Eğitim Vakfı
nşr.	: neşreden
ö.	: ölüm
PROF.	: Profesör
s.	: sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
vb.	: ve benzeri
vr.	: varak

1. GİRİŞ

Yaklaşık altı yüz yıllık tarihi geçmişiyile Osmanlı Devleti çok uluslu yapısı nedeniyle araştırmacıların merak konusu olmuştur. Bu tarihi süreç içerisinde toplumda huzur ve refah içerisinde yaşayan gayrimüslim halkın durumu da araştırma konularından biri olarak kabul edilmektedir. İslâm hukukuna göre zimmîler ve Müslümanlar hukuksal, sosyal ve siyasal durumlar olarak resmî vatandaşı sayılırlardı ancak bazı konularda farklı hukuki statülere sahip olmuşlardır. Osmanlı Devleti'nde, İslâm hukukunun ilkelerine bağlı olarak, Müslümanların durumu ümmet anlayışına göre düzenlenmiş, fethedilen topraklarda yaşayan zimmîlerin hukuki durumları ise zimmet kurumu çerçevesinde belirlenmişti. Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin toplum içerisindeki konumlarını belirlerken, İslâm Hukuku'nun gayrimüslimler (zimmîler) sınıfı içine koymuş olduğu kuralları temel alarak hareket etmiştir. Gayrimüslimlerin toplum içerisindeki konumunun genel bir çerçevesini çizmek gerekirse Müslümanlardan bir farklarının olmadığı görülmektedir. Devletin çizmiş olduğu kurallar çerçevesince istedikleri zaman şer'î mahkemelerden yardım veya destek alabilmekte istediklerinde kendi dini mahkemelerine başvurabilmektedirler.

2. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Osmanlı Devleti'nin son yıllarına kadar hukuk işleyişleri İslâm hukuk sistemi çerçevesinde olmuştur. Değişen zaman ile siyasi ve sosyal hayattaki farklılıklar bu sisteme de yansımıştır. Öyle ki XIX. yüzyıl Osmanlısına kadar yer yer farklılıklar olmasıyla beraber genel görüş Hanefî mezhebi odaklı olsa da XVIII. yüzyılın sonlarından başlanarak çeşitli yenilikler mevcut hukuk sisteminde de değişiklikler olmasına neden olmuştur. Fetva mecmuaları içerdikleri yüzlerce meseleler ile ve bu eserlerdeki sistem gereğince, kadıların hukuk el kitabı olma özelliği taşımaktadır. Fetva mecmuaları dönemin ve o döneme ait toplumun tarihi, sosyokültürel yapısı ve bu tarihin işleyişinin nasıl olduğu konusunda bizlere ışık tutmaktadır. Bu eserler dini birer kaynak olmalarıyla dinin aktarım ve yol-yöntem kullanımlarını bizlere göstermektedir. Çalışmanın inceleme dönemleri Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sürdüğü zaman aralığı olmasıyla, devletin hukuk düzeninde İslâm hukuk sisteminin nasıl kullandığı ve bu durumdan çıkarılacak analizler açısından önem arz etmektedir. İslâm hukuku içerisinde aile hukuku oldukça geniş yer tutan sosyal bir meseledir. XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait sosyal düzenin nasıl olduğunu incelemek için toplumun yapıtaşları olan aile hukukunu incelemek, dönemi anlayabilmek açısından oldukça önemlidir. Sosyal statüye sahip bir kesim olan gayrimüslim halk, Osmanlı tebaasının sahip olduğu haklara sahip mi yoksa herhangi bir ayrıma gidilerek sınıflandırılmaya tabi tutulmuşlar mı sorusunun cevabına, çalışmamızda ulaşmayı hedefledik.

Çalışma belirtilen yüzyıllar arasında yaşayan gayrimüslim halkın Osmanlı toplumu içerisindeki sosyal statülerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Konunun sınırlarının çizilebilmesi için belirli bir yüzyıl aralığı tercih edilmiş, dönemlere ait popüler fetvâ mecmuaları konuyu inceleme araçları olarak belirlenmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN METODU VE ÖNEMİ

Yazıldıkları kişi ve zamanı önemli hale getiren fetva mecmuaları Osmanlı Devleti'nin yönettiği halkı ve halkın problemlerini, problemlere getirilen çözümlerin anlaşılmasını sağlamaktadır. Bu geçmişten geleceğe bir köprü olma özelliği olarak da görülmektedir. Günümüzde ise geçmişten gelen mevcut kaynakların ışığında çeşitli çalışmalar yapılmaktadır. Yapılan çeşitli çalışmalarda fetva mecmualarından edinilen bilgi ile siyasi, ekonomik, idari, tıbbi, coğrafi vb. farklı konularda analizler yapılmaktadır. Bizde bu amaçla yaklaşık üç yüz yıllık bir süreci kapsayan dönemde Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere nasıl bir yaklaşımda bulunduğunu aile hukuku özelinde inceleyerek gayrimüslimlerin Osmanlı tebaası olarak mı yaşadıkları yoksa hukuka uygun mu yaşadıklarını tespit etmeyi amaçladık.

“XVI. ve XVIII. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Müftülere Danıştığı Aile Hukuku Meseleleri” başlıklı tezimizde Fetvahâne tarafından yürürlüğe konulmuş fetva mecmualarından dokuz farklı mecmua incelenerek gayrimüslim halkın müftülere danıştığı aile hukuku meselleri irade beyanı, mal varlığı, cezai yaptırım durumlarına göre üç başlık ve başlıkların ihtiva ettiği alt başlıklarda ele alınmaktadır. Çalışmamız tarihsel bakış açısı ve kavramsal çerçevenin ele alındığı birinci bölüm, fetva mecmualarından yararlandığımız müftü ile şeyhülislâmların hayatının ve eserinin aktarıldığı ikinci bölüm, bu mecmualarda yer alan fetvaların tasnifine göre oluşturulmuş üçüncü bölümden oluşmaktadır.

Fetva mecmualarının incelemesini kütüphanelerden ve arşivlerden edindiğimiz orijinal hallerinin transkripsiyonunu gerçekleştirerek yaptık. Fetvaların soru-cevap kısımlarından edinilen bilgilerle çıkarımlarda bulunarak ilgili bölümlerin altında durum değerlendirmesini gerçekleştirdik. Bu değerlendirmeler ile fetvaların Osmanlı Devleti'ndeki yansımalarına ışık olmayı hedefledik.

Bu ve benzeri çalışmalar ile Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi ve İslâm hukuk sistematliğini öğrenmek için faydalı olacaktır. Tarihi ve dini çalışmaların bir arada olması günümüz toplumu için ders alınabilecek bir vasıftadır. Bu mütevazi çalışma ilim dünyasına naçizane küçük bir katkı olması umuduyla kaleme alınmıştır.

4. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmada XVI. ve XVIII. yüzyıllara ait erişebildiğimiz dokuz farklı fetva mecmuası incelenmektedir. Yüzlerce eser ve neşir olduğundan dolayı temelde muteber olarak ifade edilen fetva mecmualarının incelenmesini hedefledik. Zamanın uzun olması ve diğer fetva mecmualarında benzer fetvaları görmek kaygısıyla eser sayısını sınırlı tuttuk. Bu çalışmada lisans ve yüksek lisans döneminde araştırmacı bursiyer olarak yer aldığım TÜBİTAK 3501 no'lu 119K818 numaralı çalışmada kaynak olarak temin ettiğimiz fetva mecmualarından yararlanılmıştır. Transkripsiyonları tarafımdan gerçekleştirilen ona yakın mecmua bu çalışmada bizlere yardımcı olmuştur. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi kavram tarama ve şeyhülislam incelemesinde temel kaynak olarak kullanılmaktadır. Kavramsal çerçevenin oluşturulması aşamasında çeşitli sözlüklerden yararlanılmıştır. Muharrem Midilli'ye ait fetvâlar içeren makalelerinden yararlanılarak transkripsiyon eksiklikleri düzeltilmiştir. Pehlül Düzenli'nin *Gayrimüslimlere Dair Fetvalar* kitabı transkripsiyon düzenlemelerinde yardımcı olmaktadır. Alt başlıklar farklı makaleler ele alınarak zenginleştirilmiştir.

Çalışma belirli ve sınırlı kaynakların incelenmesi açısından üzerinde tekrar tekrar eklemeler yapılabilecek bir araştırmadır. Daha detaylı ve yeterli bir çalışmanın oluşması için ilgili araştırmacılar tarafından ilave ve eklemeler ile genişletilmeye muhtaçtır.

5. TARİHSEL BAKIŞ AÇISI İLE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

5.1. XVI. – XVIII. Yüzyıllar Osmanlı Tarihinde Gayrimüslimlerin Durumuna İlişkin Genel Bir Bakış

5.1.1. XVI. – XVIII. yüzyıl osmanlı tarihsel süreci

XVI. yüzyılın ilk yarı dönemlik süreci Osmanlı Devleti'nin en parlak dönemidir. Devletin sınırları üç kıtaya uzanmakta ve doğal sınırlar ile karşılaşmaktadır. Askeri alanda güçlü bir ordu ile merkezi yapısı sağlam bir devlet vardır, askeriyeden idareye ekonomiden sosyal çevreye yüzyılın sonuna kadar taşrada başarılı bir yapılanma ve idare gerçekleştirilmiştir. Devletin merkezinden taşraya ulaşan tımar sistemi ve kul sistemi ile kendilerine özgü yönetim şekli ve devlet modelini kurmuşlardır. Bununla birlikte toplumun refah seviyesi de yükselmiştir. İslâmi düşünceye dayalı yönetim şekline sahip Osmanlı Devleti halifeliğin taşıyıcısı olmuş ve kutsal miraslar emanet altına alınmıştır. Yüzyılın son yarısına doğru devlet otoritesi sarsılmaya başlamış, merkezi otorite hem askeri alanı hem de ekonomi alanını etkilemiştir. Toplum içerisinde barış ve hoşgörüyü dayanan bir politika izlenmiştir. Gayrimüslimlere hukuka uymaları ve vergi ödemeleri karşılığında din ve vicdan özgürlüğü tanınmıştır. Eğitim, mahkeme, din ve sağlık kurumlarını yaşatma izni vermiştir. Osmanlı Devleti toplumu ırk ve dil yapısına uygun olarak değil din, mezhep, inanç özelliklerine uygun olarak yapılandırmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu askerî ve malî politikaları ile hükümet ve devlet işleyişle Ortadoğu imparatorluklarının kendisini geliştirmiş kaliteli bir örneğini oluşturmaktadır.¹

On yedinci yüzyıl Osmanlısı 1596 yılından başlamak üzere bu dönemi içine alan celâli karmaşasıyla² baş etmekle geçmektedir. Bu grup iktisadî – sosyal bir sınıf olarak doğmuş Türk toplumunun düzen ve dirliğini etkilemiş ve halk, bu grubun getirileri çerçevesinde şekillenmiştir. Önceleri başlarında asî levend bölükleri³ olmasına rağmen kendilerine uygun buldukları köy ve kasabalarda dolanan celâlî şefleri bulunmuş halk bu eziyet ve sıkıntıdan kurtulmak için topraklarını ve evlerini satmak durumunda bırakılmıştır. On yedinci yüzyılın ortalarına doğru devleti zor durumda bırakan bu grup İstanbul üzerine

¹ Abdüllatif Armağan, “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler” *Gazi Akademik Bakış Dergisi* 5/9 (Ocak-2011) 139-156.

² Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, “Celâli İsyanlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 4/1 (Kasım-Aralık 1945), 23-50.

³ Akdağ, *Celâli İsyanlarının Başlaması*, 30.

de akınlar düzenlemiştir. Tarihte sipahi zorbaları veya zorbalar olarak da anılmışlardır. Yine bu dönem de devletin idare düzeninde klasik – kuralcı yöntem kırılmaya uğramıştır. Ekonomi alanında da türlü değişiklikler meydana gelmiştir, bunlar, ticaret, sanayi ve diğer kazanç getiren işlerde vergilendirme sistemindeki hazineye giren miktarların değişiklikleri başlıcalarıdır. Temelde değişiklik vergilendirme sisteminde değil, iç karışıklıkların getirdiği problemenden meydana gelen paranın değer kaybetmesi ile hazineye giren miktarların masrafları karşılamamasından kaynaklanmaktadır. İdarî yönetimde de belli düzenlemelere gidilmiştir. Eyaletlerin yönetimleri vezirlere verilmeye başlanmıştır nedeni ise artan vezir miktarından dolayı açıkta kalan vezirleri sancaklara vererek onlara birer geçim kaynağı sağlanmak amaçlanmıştır. Genel hatları ile şunları söylemek mümkündür ki: Devlet bağlı olduğu ahlakî ve dini tutumlarında, “kanun” adı altında çıkartılan kurallara uyma noktasında problemler yaşayarak sadık kalmaya çalışılmıştır.⁴

On sekizinci yüzyıl Lale Devrini⁵ içine alan, eski Osmanlı sisteminden çıkıp Batılı tarzda ıslahatlar yapılmasının gerekli görüldüğü bir dönemdir. Geçmiş dönemlere bakıldığında hükümdarların değişim konusundaki katı tutumu bu dönemde etkisini kaybederek değişimi ön plana çıkarmaktadır. Fakat radikal değişimlerinde bir anda olamayacağı gerçeği ile Lale Devrinin getirisi olan değişim “eski müesseselerdeki değişim” olarak devam ettirilmiştir. Bu dönemde III. Selim değişimlerin baş ismi olarak görülmektedir. İlk defa “Nizâm-ı Cedîd”⁶ kavramı kullanılmıştır. Batılı yöntemlerle yetiştirilen askerlerle donatılmış yeni bir askeri birliği ifade eden bu kavram dönemin önemli değişimlerindenidir. Bu kavram ile ulema sınıfının da etki alanlarının kısıtlandığı görülmektedir. Padişahın karar alma konusunda bir danışma merkezinden yararlandığı dönemdeki değişiklikler, II. Mahmut döneminde de devam etmiştir. Bu dönemin sonlarına doğru isyanlar baş gösterince III. Selim’in tahtan indirilmesiyle son bulmuş ve artık Yeniçeri Ocağının kaldırılması gerekliliği vurgulanmıştır. Bunların sonucu olarak Batı’nın üstünlüğü kabul edilmiş, değişimin zorunlu olduğu vurgulanmıştır.⁷

⁴ Mustafa Akdağ, “Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi”, *Dergipark* (Erişim 29 Nisan 2024)

⁵ Detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Lâle Devri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/81-84.

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Kemal Beydilli, “Nizâm-ı Cedîd” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/175-178.

⁷ Erhan Ezici, “Tanzimat Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Değişen Yönetim Anlayışı”, *Belgi Dergisi* 2/20 (Yaz 2020), 2801-2821.

5.1.2. XVI – XVIII. yüzyıl gayrimüslim halkın durumu

Osmanlı Devleti gayrimüslim halkına Kur'an'da emrolunduğu üzere “*dinde zorlama yoktur*” ayeti⁸ ile muâmele etmektedir. Ayet bize gayrimüslim kimselerin zorla Müslümanlaştırılmayacağını göstermektedir. Gayrimüslim halkın ibâdet yerlerine, ibâdet etmelerine, mal ve mülk sahibi olmaları ile seyahatte bulunma haklarının da engellenemeyeceğini göstermektedir. Hz. Muhammed hadisinde, bir gayrimüslime zulmeden, taşıyamayacağı yükü yükleyip isteği olmadan zorla kendisinden bir şey edinen kimsenin kıyamet gününde düşmanı olacağını belirtmektedir. Kurulduğu tarihten bu yana Osmanlı Devleti barındırdığı gayrimüslimlere gösterdiği haklar ve bulunduğu yaklaşımla çağdaşı olduğu devletler arasında iyi bir konumdadır.⁹ I. Selim zamanında uygulanan 1516 tarihli Bosna Sancağı Kanunnamesi ile daha önce kilise bulunmayan yerlere kilise kurmak veyahut mevcut çevrelere haç konumlandırılmasının yasaklandığı görülmektedir. Bölgeye hâkim olan kadıların bu tür faaliyetlere izin vermemeleri, tolerans gösterenlerin ise görevden azledileceği belirtilmiştir. Kanunname kapsamında incelenmiş bir vakıaya göre kendine ait yapısını kadı izni olmadan kiliseye dönüştüren gayrimüslim kişinin durumu incelendiğinde, mahkeme olayın incelenmesini eğer yapı ibâdethaneye çevrildiyse eski haline dönüştürülmesini belirtmiş kanuna aykırı vergi veya herhangi bir maddi cezanın alınmamasını hükmetmiştir.¹⁰

On yedinci yüzyıl gayrimüslim halkın durumunda gözle görülür belirgin farklar yoktur. İslâm hukuk sisteminin gayrimüslimler için koyduğu “*Müslümanların lehine olan şeyler onların da(gayrimüslimler) lehine, aleyhine olan şeyler de onların aleyhinedir*”¹¹ kanaati bu yüzyılda da kural koyuculuğunu sürdürmektedir. Elde edilen bilgilerden Yahûdî bir kimsenin kiracısı olduğu mülkü izinsiz bir şekilde ibâdethaneye çevirmesi olayında idare yönetimince derhal bir şekilde kapatılması konusunda uyarıda bulunulmuştur. Fakat durumun tahkiki sırasında herhangi bir ek ücret ve bedel alınmaması gerektiği konusunda hassas davranılmasını belirtmişlerdir. Gayrimüslimlerin ibâdethanelerine izni alınmamış bir teftiş geçirtilemeyeceğini görmekteyiz. Ayrıca kendi dinlerine ait törenlerini ve

⁸ *Kur'an-ı Kerîm Meâli*, çev. Ali Özerk – Hayreddin Karaman – Mustafa Çağrıncı – İbrahim Kâfi Dönmez – Sadreddin Gümüş – Ali Turgut (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014), el-Bakara 2/256

⁹ Ali İhsan Karataş, “Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2006), 267-284.

¹⁰ Saliha Okur Gümrukçuoğlu, “İstanbul Kadı Sicillerine Göre Gayr -i Müslimlerin Sosyal ve Hukuki Konumları (XVI. ve XVII. Yüzyıllar)” *İhya Uluslararası İslâm Araştırma Dergisi*, 4/2 (Güz-2018), 245.

¹¹ Abdülkerim Zeydan, *Ahkâmü'z-Zimmiyyîn ve'l-Müstemenin fi Dari'l İslam*, (Bağdat: Mektebetü'l-Küds, 1982), 205, 130-131.

âyinlerini gerçekleştirirken Müslüman halkı rahatsız etmemek şartıyla ve dinlerini yayma çabası görülmediği müddetçe ritüellerini gerçekleştirme izni de verilmiştir. Bu dönemde Müslüman halk ile gayrimüslim halk aynı esnaf birliğine bağlıdır. Fakat yüzyılın son döneminde bazı anlaşmazlıklar oluşunca gayrimüslim halk ile Müslüman halkın bağlı olduğu loncaların farklı teşkilatlandığını görmekteyiz. Ticari anlamda devlet gayrimüslimlerin tükettiği bazı gıdaların getirilmesinde de izinler verdiği görmekteyiz. Fakat bazı yıllarda hükümdarın isteği üzere birtakım yasakların ve vergilendirmelerin bu ürünlere getirildiği de kayıtlarda mevcuttur. Bütün bu veriler ışığında bu yüzyılda da Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimlere karşı temelde vatandaşlık huzurunu gözetmekte olduğunu ve gayrimüslim halka karşı herhangi bir hakkın ihlalinden kaçınıldığını söylemek mümkündür.¹²

On sekizinci yüzyıl itibâri ile Protestanlar ve Katolikler gayrimüslim halk sınıfında, devletin uyguladığı millet sistemi içerisinde yerlerini almışlardır. Bu düzenleme ile gayrimüslimler başlarında kendi cemaat önderleri olmakla birlikte hukukta devlet düzenine tabi olmuş farklı din mensubu herkes ortak bir çatıda toplanarak düzen sağlanmıştır. Gayrimüslim halk bu yüzyılda da kendi dinlerini rahatça yaşayabilmektedir. Örneğin 1168/1755 tarihli bir yazıda gayrimüslimlerin ibâdetlerine karışılmaması gerektiği bildirilmiştir. 1156/1743 yılında da İstanbul ve Edirne arasında kasaba ve şehirlerde görev alan kadılara Edirne'den Kudüs'e gitmek isteyen Yahûdilerin engellenmemesi ve izinlerinin verilmesinin istendiği görülmektedir. Bu emirin bir benzeri 1760 yılında da çıkarılarak çevre şehirlere de gönderilmiştir. Yalnızca din konusunda değil XIX. Yüzyıla kadar gayrimüslim kimselerin eğitim ve öğretim konusunda da serbest bırakıldığı görülmüştür. Birçoğu ya evlerinde ya kendi mabetlerinde veyahut kendi eğitim kurumlarında eğitimlerini almışlardır.¹³

5.2. Kavramsal Çerçeve

5.2.1. Vatandaşlık tanımı

Sözlük anlamı yurttaş olan vatandaş kelimesinin türetilmesi ile oluşturulan vatandaşlık kavramı yurttaşlık olarak tanımlanır.¹⁴ Antik Yunan döneminde şehir devletlerini ifade etmek amacıyla kullanılan “city” veya “cite” kelimelerinden evrilerek, şehir devletinde

¹² Gümrükçüoğlu, “Gayr-i Müslimlerin Sosyal ve Hukuki Konumları”, 242-262.

¹³ Karataş, “Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”, 267-284.

¹⁴ *Türk Dil Kurumu*, “Vatandaşlık” (17.09.2024)

ikamet eden anlamında “citoyen” yahut “citizen” kelimelerinden oluşmuştur.¹⁵ Osmanlı döneminde halk “millet sistemi” içerisinde yönetilmekte ve herhangi bir durumdan bağımsız karar verebilme hakkına sahip olduğu bilinmektedir. Halk Müslüman kesimin yanı sıra Ortodoks Hristiyanlar (çeşitli millete dair Bulgar, Arap, Yunan gibi) bunlar Rum milleti şeklinde isimlendirilmiştir. Ermeniler ve Yahudiler de din özelinde millet olarak görülmektedir. Bu gayrimüslim kesimin sahip olacağı otonom zamanla gelişim göstermiş ve sınırlarını çizmiştir.¹⁶ Osmanlı Devleti bu dinsel ve milletsel ayrımı farklı teorik kelimeler ile açıklamaktadır.

5.2.2. Müslümanın tanımı

İman, insanların akıl kabiliyeti sayesinde onlara mahsus tanınmış bu hakla bir yaratıcının var olduğuna meyletmektir.¹⁷ Sözlükte korku duymamak, güvende olmak, güven duymak¹⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamı olarak Tanrı’dan vahiy aracılığı ile edindiklerini insanlara ileten peygambere tereddütsüz olarak inanmak ve tasdik etmektir.¹⁹ Bu iman duygusuna sahip olarak Müslüman, İslâm olan, Allah'a teslim olmuş olan, selâmette olan²⁰ olarak tanımlanır. İnandığı ilkelere tam bir teslimiyetle bağlanıp yerine getiren inanmış kimse için kullanılan Farsça dil kurallarına göre çoğulu olan Müslüman kelimesi de Müslim anlamında da kullanılmaktadır.”²¹ Müslüman ve Müslim kelimeleri Arapça dil kuralı olan ism-i fail kalıbından gelmektedir.²²

5.2.3. Zimmînin tanımı

Sözlük anlamı “kişinin sahibi olduğu ve ödemekle yükümlü olduğu borç, antlaşma, alacaklı olma” gibi anlamlara gelen zimmî kelimesi zimmet kelimesinin kökünden türemektedir.²³ Terim olarak can ve mal güvenliğinin koruma altına alındığına dair

¹⁵ Özge Bilge, “Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme”, *Güvenlik Çalışmaları Dergisi* 22/1 (Mayıs 2020), 129-149.

¹⁶ Levent Korkut, “Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1/2 (2015), 5-41.

¹⁷ Hulusi Arslan – Mustafa Bozkurt, *Sistemik Kelâm* (Ankara: TDV, 2016), 85-100.

¹⁸ Mustafa Sinanoğlu, “İman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000) 22/212-214.

¹⁹ Tevfik Yücedoğru, “Kur’ân’da İman Kavramı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/2 (Haziran 2006), 21-33.

²⁰ *Sesli Sözlük*, “Müslim” (Erişim 30 Nisan 2024)

²¹ Sinanoğlu, “İman”, 22/213.

²² Talip Özdeş, “İslâm ve Müslüman Kavramları Açısından Din-Bilim ve Siyaset İlişkilerinin Anlamı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 11/2 (1998) 117-126.

²³ Mustafa Fayda, “Zimmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, İstanbul, 2013), 44/434-438.

kendisine eman verilen kimseye zimmî denmektedir.²⁴ Fıkıh literatüründe İslâm devletlerinde yaşayan zimmîler zimmet anlayışıyla yönetilirler. Bu yönetim esnasında can ve mal güvenliklerinin korunması İslâm vatandaşlarından farklı değildir.²⁵ Osmanlı Devleti'nde halkın çok uluslu bir yapıya sahip olması zimmet anlayışının devamlılığı açısından da oldukça önemlidir devlet bu konuda kural koyucudur ve istikrarını devam ettirmektedir.²⁶

5.2.4. Müste'menin tanımı

Emân sözlükte güvenmek, emin olmak gibi anlamlara gelen, İslâm ülkelerinde bulunmak ve İslâm ordusuna teslimiyet amacıyla gelen gayrimüslim kimselerin mal ve can güvenliğini sağlama garantisi veren bir akittir. Emân kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de civâr kelimesiyle aynı anlamda kullanılmaktadır. Emân talebinde bulunan kişiye müste'men denilmektedir.²⁷ Emân uygulaması zaman ve mekâna göre farklılıklar göstermekle birlikte İslâmiyet öncesi toplumlarda da yapıldığı kaynaklarda görülmektedir. Gayrimüslimler inançları ile ilgili durumların dışında Müslüman kimseler ile aynı görev ve haklara sahip olmuşlardır. Müste'menler İslâm beldelerinde kaldıkları müddetçe halkın sahip olduğu hukuki haklardan faydalanmaktadırlar. Müste'menler ile gayrimüslimler arasında birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Gayrimüslimler Hanefi mezhebince geçici de olsa Harem mevkisinde bulunamazlar fakat müste'menler ticaret ya da dile getirip kabul edildikleri bir gerekçe vasıtasıyla Harem bölgesinde girebilmektedirler.²⁸ Osmanlı Devleti'nde müste'men sınıfın durumu hakkında bize kaynaklık gösteren verilen ahidnâmelerdir.²⁹

5.2.5. Şeyhülislâmın tanımı

Sözlük anlamı Osmanlı Devleti'nin II. Mahmut döneminden önce fetvada bulunma hakkına sahip, hükümet hiyerarşisinde sadrazamdan sonra gelmekte olan din

²⁴ *Türk Dil Kurumu*, "Zimmi", (20.09.2024)

²⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Yaman, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/434-438.

²⁶ M. Macit Kenanoğlu, "Zimmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 44/438-440.

²⁷ Nebi Bozkurt, "Müste'men", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/75-77.

²⁸ Ahmet Özel, "Müste'men", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/140-143.

²⁹ Detaylı bilgi için bkz. Sedat Albayrak, *İstanbul Mahkemelerinde Müstemenlerin Davaları Ve Hukuki Muameleleri (XVII. Yüzyıl)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 1-148.

görevlisidir.³⁰ Bu kavram tarihte onuncu yüzyıl itibari ile terminolojiye girmektedir. Alimlerin reisi veya en kıdemlisi anlamlarına gelmektedir. Şeyhülislâmlık kurumunun resmi bir makam haline gelmesi Osmanlı Devleti döneminde. İslam coğrafyasının çeşitli yerlerinde bu makamın çıktıkları görülmektedir. İlk Osmanlı şeyhülislâmının kim olduğu konusunda çeşitli ihtilaflar bulunmakla birlikte Molla Fenârî'nin (ö. 834/1431) olduğu muteber olan görüştür. Şeyhülislâmlık makamı başlarda dini kuralların işlerliğinin düzgün bir sistematik içerisinde olmasını sağlarken ilerleyen dönemlerde kurumun etkinlik seviyesinin ve itibarının arttığı görülmektedir.³¹

Şeyhülislâmların görev ve yetkileri konusunda en önemlisi, kendilerine sorulan dini meselelerde fetva vermeleridir. Başında bulunduğu din bürokrasisini düzgün bir şekilde yönetmeleridir. XVI. yüzyılın sonlarına değin çeşitli dini kurum atamaları sadrazamlar tarafından gerçekleştirilirken bu tarihten itibaren bu görev şeyhülislâmlık makamına devredilmiştir.³²

5.2.6. Fetvânın tanımı

Yiğit, delikanlı anlamındaki fetâ kelimesinden gelen fetvâ (fütyâ, çoğulu fetâvâ, fetâvî), sözlükte “bir olayın hükmünü açıklayan veya hükmünü koyan, güçlükleri çözen kuvvetli cevap” anlamındadır.”³³Fıkıh terimi olarak “fakih bir kişinin sorulan fikhî bir meseleye yazılı veya sözlü olarak verdiği cevap, ortaya koyduğu hüküm” demektir. Örfte ise sorulan dinî sorulara müftüler tarafından yazı ile verilen cevaptır.”³⁴ Fetvânın tarihçesi aslında Hz. Muhammed dönemine kadar uzanmaktadır. Tebliğ görevi ile başlayan mesele, Hz. Muhammed’e sorulan sorulara verdiği cevaplarla şekil kazanmaktadır. Sahabe döneminde gelişme göstermekte ve zamanla Osmanlı Devleti’nin kurallar sistematigi içinde kendine yer bulmaktadır.³⁵

³⁰ *Türk Din Kurumu*, “Şeyhülislam” (Erişim 17.09.2024)

³¹ Mehmet İpşirli, “Şeyhülislâm” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/91-96.

³² Detaylı bilgi için bkz. M. Salih Arı, “Osmanlılar’da Şeyhülislamlık Müessesesi”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/1 (1994), 170-179.

³³ Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/486-496

³⁴ Atar, “Fetva”, 12/486-496.

³⁵ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Abay, *İslâm Hukukunda Fetvâ* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 1-137.

5.2.7. Fetvâ mecmuaları

İslâm aleminde yer almış farklı dönemlerde yaşamış alimlerin aktardığı fetvaların bir kitap haline getirilmesi, düzenli olarak yapılmış ve gelenekleştirilmiştir. Şeyhülislâmların, kaza ve eyalet müftülerinin fetvalarının büyük bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. Fetva mecmualarında yer alan fetvaların özellikleri arasında en belirgin soru-cevap tarzı ile oluşturulmuş olmasıdır. Benzer meseleler de kullanılan kalıp ifadeler aynı olmakla beraber bölgeden bölgeye farklılık içeren lafızlarda fetvalarda görülmektedir. Fetva mecmualarının bir diğer özelliği, fetvaların içeriklerine göre sınıflandırılmasıdır. Bu sınıflandırma “*kitâb*” ve “*bâb*” başlıkları ile gösterilmektedir. Fetva mecmualarında kullanılan dil ise Türkçe ve Arapça olmak üzere iki ana yapıdan oluşmaktadır, dillerin farklılık göstermesindeki neden ise bölgede yaşayan insanların Türk veya Arap asıllı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir fakat bu zaruri bir neden değildir zira Türk asıllı insanların yaşadığı bölgelerde de Arapça fetva mecmualarının düzenlendiği görülmektedir.³⁶

İslâm hukukunda fetva müessesesi önemli bir araç olarak değerlendirilir. Kadînin yargılama sürecindeki kararlarının ile halkın hukuki haklarının ve bu haklardaki tasarrufları için fetvaya başvurdukları görülmektedir. Bu bağlamda Osmanlı hukuk sistemi teori ve uygulama alanında fetvadan büyük ölçüde yararlanmıştır. Fetva mecmualarında yer alan yüzlerce fetva devletin hukuki, siyasi, ekonomik ve sosyal boyutlarını gözler önüne sermesi bakımından çok önemlidir. Birinci dereceden bilgi aktarımı sağlayan fetva mecmuaları hukuk literatürünü bizlere sunmaktadır.³⁷

³⁶ Seda Örsten, “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetvâ Mecmuaları”, *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 4 (Güz 2007), 29-40.

³⁷ Örsten, “Fetvâ Mecmuaları”, 36-38.

6. XVI.- XVIII. YÜZYIL ŞEYHÜLİSLAMLARI İLE FETVA MECMUALARI

6.1. Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) Hayatı ve Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi

Asıl adı Mehmed olup Ebüssuûd künyesidir. Şeyhülislâm, sultânü'l-müfessirîn, hâtimetü'l-müfessirîn, müftilenâm³⁸, Hoca Çelebi gibi unvanlarla anılmıştır. Yerleşik görüşe göre 30 Aralık 1490 yılında İstanbul yakınlarında doğdu. İlk eğitimini babasının yanında aldı, çeşitli tefsir kitaplarını okudu. Yavuz Sultan Selim zamanında farklı medreselerde müderrislikler yaptı, 1533 yılının kasım ayında kadılık görevine layık görüldü, Sultan Süleyman'ın sefer esnasında tutumlarından rahatsız olduğu kazaskerleri azletmesiyle bu göreve Ebüssuûd Efendi getirildi. 1545 yılında da şeyhülislâm Muhyiddin Çelebi (ö. 954/1548) yerine şeyhülislâm oldu. Şeyhülislâmlığı süresince yaptığı birtakım düzenlemeler ile bu merciyi diğer ilmî kurumların üstüne çıkardı. Yirmi dokuz yıla yakın bir süre şeyhülislâmlık yapan Ebüssuûd Efendi 23 Ağustos 1574 tarihinde vefat etti.³⁹

Devlet ve ilim kurumlarında yaklaşık altmış yıl görev yapan Ebüssuûd Efendi yaptığı hizmetlerin en önemlilerini bu sahalarda vermiştir. Örfî ve şer'î hukukun gelişmesini ve kanunlaştırmasını sağlamıştır. İslâm hukukunun klasik döneme ait görüşlerini, gününün problemlerine cevap verecek şekilde yorumlayarak çözümler üretmiştir.⁴⁰

Ebüssuûd Efendi'nin otuz yıl şeyhülislâmlık yaptığı Kanûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566) ile II. Selim (ö. 982/1574) döneminde verdiği fetvalar “*Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi*” olarak derlenmiştir. Fetvalarını iki sınıfta tasnif etmek mümkündür. Birinci grup fetvalar bütün kadıları kapsayıcı şekilde toplumsal konuları ihtiva ederken, ikinci grup fetvalar dini konuları içermektedir. Birinci grup fetvaları ikinci gruptan ayıran en önemli özellik soru-cevap şeklindeki fetvaların cevap kısımlarını sadece “câizdir” veya “câiz değildir” şeklinde değil, olumlu ve olumsuz olmalarının nedenleriyle beraber risale olacak şekilde detaylı olarak verilmesidir. Ebüssuûd Efendi'nin fetvaları kendisi tarafından değil o hayatta iken öğrencileri ve kâtipleri tarafından derlenmiştir. Bu şekilde meşhur olmuş dört adet fetva mecmuası bulunmaktadır.⁴¹

³⁸ Şeyhülislâm kelimesiyle aynı anlama gelmektedir. Bkz. Mehmet İpşirli, “Şeyhülislam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/91-96.

³⁹ Mehmet Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/365-371.

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. Akgündüz, “Ebüssuûd Efendi”, 10/365-371.

⁴¹ Ahmet Akgündüz, “Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/441-443.

6.2. Hocaşade Esad Efendi (ö. 1034/1625) Hayatı ve Kasidecizâde Esad Efendi

Tarihçi ve şeyhüslâm Sâdeddin Efendi'nin (ö. 1008/1599) oğlu olan Mehmed Esad Efendi 14 Haziran 1570 tarihinde İstanbul'da doğdu. Gerekli eğitimi aldıktan sonra mülâzımlık⁴² ve haseki pâyeliklerinin⁴³ sahibi oldu. Müderrislik görevinde de bulunduktan sonra kadılık görevine geçerek 1596 yılında Edirne kadısı oldu. Babasının etkisi sayesinde çeşitli görevlerde yer aldı. 2 Temmuz 1615 yılında abisinin vefatıyla şeyhüslâmlık görevine getirildi. Saray üzerinde oldukça önemli bir role sahip olan Esad Efendi, kızını padişah II. Osman (ö. 1031/1622) ile evlendirmiştir. II. Osman döneminde olan karışıklıklarda asilerin isteklerinin bir kısmının yerine getirilmesi ile ilgili padişaha fetvalar verdiği bilinmektedir. Karışıklıklar bastırılmadı ve padişah II. Osman katledildi, Esad Efendi damadının cenazesine katılmayarak görevinden istifa etti. IV. Murad'ın (ö. 1049/1640) padişahlığı zamanı tekrar şeyhüslâmlık görevine getirildi. Bir yıl yedi ay görev yapan Esad Efendi 22 Mayıs 1625 tarihinde vefat etti.⁴⁴ Hocaşade Esad Efendi'ye ait fetva mecmuası *Kasidecizâde Esad Efendi* nüshası olarak kayıtlarda yer almaktadır.

6.3. Zekeriyyazâde Yahya Efendi (ö. 1053/1644) Hayatı ve Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi

Doğum tarihiyle alakalı farklı rivayetler olmasıyla birlikte genel görüşe göre 1561 yılında İstanbul'da doğdu. Farklı âlimlerden ilmini tahsil etti. Müderrislik görevlerinde bulundu. 1597 yılında Şam kadısı oldu. Başarılarından dolayı Mısır kadılığına geçirildi. Kısa süre İstanbul'da da kadılık görevinde bulundysa da Hocaşade Abdülaziz Efendi'nin (ö. 1029/1618) etkisiyle görevinden azledildi. Azlinin ardından kazaskerlik yaptı. Fakat farklı etkenlerin etkisiyle bu görevinden de azledildi. 21 Mayıs 1622 yılında şeyhüslâm oldu. Farklı dönemlerde görevinden alındysa da tekrar görevlendirmeler ile ömrünün sonuna kadar şeyhüslâmlık görevinde bulundu. Şeyhüslâmlığının en rahat dönemi IV. Murat zamanıdır. Onunla seferlere katılmıştır. Fakat Sultan İbrahim döneminde çeşitli iftiralara maruz kalarak sağlığını kaybetmiş ve 27 Şubat 1644 yılında vefat etmiştir. Sadece şeyhüslâmlığı değil klasik Türk edebiyatının önde gelen gazel şairlerinden birisidir.⁴⁵

⁴² Teğmenlik. *Türk Dil Kurumu*, "Mülazımlık" (26 Haziran 2024).

⁴³ Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfında yer alan kişilere verilen rütbe. Bkz. Fahri Unan, "Pâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/193-194.

⁴⁴ M. Münir Aktepe, "Esad Efendi, Hocaşade", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/340-341.

⁴⁵ Bayram Ali Kaya, "Yahyâ Efendi, Zekeriyyazâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/245-246.

Yahyâ Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında verdiği fetvalardan oluşan eseri “*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*” kendisinden mülâzemet alan ve bir dönem fetva eminliği görevinde bulunmuş Şeyhülislâm Esîrî Mehmed Efendi (ö. 1092/1681) tarafından bir araya getirilmiştir. Kütüphanelerde farklı yazma nüshaları bulunan eser Osmanlı hukuk tarihi açısından oldukça önemli bir yapıttır.⁴⁶

6.4. Minkârîzâde Yahyâ Efendi (ö. 1088/1678) Hayatı ve Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi

Alanyalı Ömer Efendi'nin oğlu olan Yahyâ, 1609 yılında doğdu. Çeşitli alimlerden ilmini tahsil etti. İlmini tamamladıktan sonra Mart 1637 yılında başladığı müderrislik mesleğine 1648 yılı Süleymaniye müderrisliği ile son vererek kadılık görevine geçti. Mekke ve Kahire kadılıklarında bulundu bazı dönemlerde görev değişikliği olduysa da 1658 yılında mümeyyiz-i ulemâ oldu. IV. Mehmed'in onu şeyhülislâm atamasına kadar çeşitli görevlerde yer aldı. IV. Mehmed döneminde on iki yıl süren şeyhülislâmlığı süresince padişahın takdirini kazandı ve çeşitli hediyelere layık görüldü. Rumeli kadılıklarının durumuyla alakalı yeni bir düzenlemede bulunarak bunu işleyişe geçirdi. Şeyhülislâmlığının son yıllarında hastalandı ve görevinden azledildi.⁴⁷

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'nin şeyhülislâmlığı döneminde verdiği fetvalardan oluşan eseri “*Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*”dir. Eser klasik Hanefî fıkıh sistematiğine göre düzenlenmiştir. Eser yaklaşık kırk ana bölümden ve bu bölümlere ait bab ve alt başlıklara sahiptir. Eserde muâmelât ile alakalı meseleler oldukça fazladır. Mecmualarda kullanılan soru-cevap yöntemi bu eserde de kullanılmıştır.⁴⁸

6.5. Çatalcalı Ali Efendi (ö. 1103/1692) Hayatı ve Fetâvâ-yı Ali Efendi

İstanbul, Çatalca'da 1631'de doğdu. İlköğrenimini burada gerçekleştirdi ardından şeyhülislâm Abdürrahim Efendi (ö.1066/1656)⁴⁹ onu mülâzım olarak yanına aldı. Ardından Minkârîzâde Yahyâ Efendi ile Mısır'a gitti orada mahkeme nâibi⁵⁰ oldu sonra tekrar İstanbul'a dönerek burada da nâiblik görevinde bulundu buradan da ikinci defa

⁴⁶ Kaya, “Yahyâ Efendi, Zekeriyyâzâde”, 11/340-341.

⁴⁷ Mehmet İpşirli, “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/114-115.

⁴⁸ Mustafa Yayla, “Fetâvâ-yı Minkârîzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/444-445.

⁴⁹ Bkz. Mehmet İpşirli, “Abdürrahim Efendi, Hoca”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/289.

⁵⁰ İslâm ülkesinde devlet kademelerinde bulunan temsilci, yardımcı veya vekil. Detaylı bilgi için bkz. Casım Avcı, “Nâib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/311-312.

Mısır'a giderek tekrar Bab Mahkemesi⁵¹ nâibi olarak görevini ifa etti. Bu başarılı yılları onu genç yaşında ilim çevresinde ün sahibi yaparak "Nâib Çelebi" olarak anılmasını sağladı. Bu görevlerini yerine getirirken müderrisliklerde de bulundu. Çeşitli savaflara da katılarak buralarda kadılık görevinde yer aldı. Minkârîzâde'nin hastalanması nedeniyle kırk üç yaşındayken şeyhülislâmlık görevine getirildi. Şeyhülislâmlığı sırasında devletin yolunda gitmeyen işlerinin nedenini padişahı uyarmaması olduğunu ileri süren bir grup tarafından, düzenlenen dua merasiminde arabasına saldırılarak ağır hakaretlerde bulunulması Ali Efendi'yi oldukça etkiledi ve Dâvud Paşa sahrasında düzenlenen toplantıya iştirak etmeyerek bu duruma tepkisini göstermiştir. Padişah IV. Mehmed toplantıya gelmeyen Ali Efendi'yi "*dimağının fesada uğradığı*" gerekçesiyle azlederek sürgüne yollamıştır. Kendisine tahsis edilen gelirler ile bir süre çeşitli yerlerde bulunduktan sonra tekrar şeyhülislâmlık makamına geri getirildi ancak hayatı kırk gün bu görevi yerine getirmesine izin verdi. 19 Nisan 1692 yılında Edirne'de vefat etti. Ali Efendi'nin tasavvufî yönünden dolayı "mecmau'l-bahreyn (iki denizin birleştiği yer)" lakabıyla da bilinmektedir.⁵²

XVII. yüzyıl Osmanlısında günlük hayatı temel alan 4412 fetvanın derlendiği Çatalcalı Ali Efendi'ye ait "Fetâvâ-yı Ali Efendi" Osmanlı Fetvahânesi tarafından kabul gören değerli dört fetva kitabından biridir. Eser Çatalcalı Ali Efendi hayattayken kaleme alınmıştır. Klasik fetva mecmualarının soru-cevap sistemine göre oluşturulan eser, cevap kısmında "olur" ya da "olmaz" şeklinde öz yanıtlarıyla tanınmaktadır. Mecmua elli üç bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları Arapça olarak verilmiştir.⁵³

6.6. Seyyid Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703) Hayatı ve Fetâvâ-yı Feyziyye

1048 (1639) yılında Erzurum'da dünyaya geldi. Erzurum müftüsü Seyyid Mehmed Efendi'nin oğludur asıl ismi Mehmed'dir. Dil ve fıkıh eğitimlerini aldıktan sonra önce İstanbul'a oradan da padişahın bulunduğu şehir olan Edirne'ye gitti. Kayınpederi olan Vanî Efendi'nin aracılığı ile II. Mustafa'ya hoca oldu. Hocalığı esnasında ilmiyedeki durumunda hızlı bir yükselme gerçekleşti. Çeşitli medreselerde müderrislik yaptı. 1686 tarihinde nakibüleşraf, 1688 tarihinde ise şeyhülislâm oldu. Bir çeşit askeri karışıklıktan

⁵¹ Detaylı bilgi için bkz. Mehmet İpşirli, "Bab Mahkemesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/362.

⁵² Mehmet İpşirli, "Çatalcalı Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/234-235.

⁵³ Cengiz Kallek, "Fetâvâ-yı Ali Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/438.

dolayı 17 gün süren şeyhülislâmlığından sonra Erzurum'a gönderildi. Hocalığını yaptığı II. Mustafa tahta çıkınca onun intisabıyla tekrar Edirne'ye gelip şeyhülislâm olarak görevini ifa etti. Fakat görevi esnasında edindiği nüfusu kötüye kullanarak liyakatsiz tâyinlere ve aziller gerçekleştirildiğine dair iddialar bulunmaktadır. Bu iddialar Feyzullah Efendi Vak'ası veya Edirne Vak'ası olarak bilinen bir isyana dönüşerek, Feyzullah Efendi ve oğlunun 1703 yılında öldürülmesi ile sonuçlandı.⁵⁴

Feyzullah Efendi şeyhülislâmlık ile padişah hocalığını birleştirdiğinden "câmiu'r-riyâseteyn" unvanıyla bilinmiştir. Ayrıca çeşitli medrese, cami, mektep, hamam, çeşme, sebil gibi imaretler yaptırmıştır.⁵⁵

Feyzullah Efendi'nin verdiği fetvalardan oluşan eseri "*Fetâvâ-yı Feyziyye*" 18. Yüzyıl Osmanlısında günlük hayat, muâmelât ve ibâdet ile ilgili meselelerden ortaya çıkan fetvalardan oluşan fetva mecmuasıdır. Fetvâhane'nin en itibâr sahibi dört fetva kitabından birisidir. Eser oluşturuluşu itibâriyle diğer fetva mecmualarından farklı değildir. Konular "kitab" ve "bab"larına göre tasnif edilmiştir. Mecmua elli bir kitaptan oluşmaktadır. Klasik soru-cevap sistematığının yanı sıra Arapça fetvalara "nukûl" eklenmiştir. Eserin biri müstakil biri Fetâvâ-yı Ali Efendi mecmuasının kenarında olmak üzere iki baskısı bulunmaktadır.⁵⁶

6.7. Menteşzâde Abdürrahîm Efendi (ö. 1128/1716) Hayatı ve Fetâvâ-yı Abdürrahîm

Bursa'da dünyaya geldi. İlk ilim tahsilini burada gerçekleştirdikten sonra İstanbul'a gitti. Çeşitli medreselerde müderrislikler yaptı. Ardından Edirne ve Yenişehir'e geçerek kadılık görevinde bulundu. Bir süre Üsküdar ve Mısır kadılığı yaptıktan sonra 1705 yılında İstanbul kadılığı nişanını aldı. 1708 yılında Anadolu kazaskerliği görevine getirildi. Üç kere farklı zamanlarda Rumeli kazaskeri oldu. Son kazaskerliği esnasında şeyhülislâm olarak atandı. On yedi ay görevini icra ettikten sonra rahatsızlanarak 4 Aralık 1716 tarihinde vefat etti. Oldukça iyi bir fıkıh alimi olan Abdürrahim Efendi'nin verdiği fetvalar "*Fetâvâ-yı Abdürrahîm*" adı ile iki cilt şeklinde yayınlanmıştır.⁵⁷

⁵⁴ Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/527-528.

⁵⁵ Tayşi, "Feyzullah Efendi, Seyyid", 12/527-528.

⁵⁶ Salim Ögüt, "Fetâvâ-yı Feyziyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/443.

⁵⁷ Mehmet İpşirli, "Abdürrahim Efendi, Menteşzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/289-290.

6.8. Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi (1740-1800) Hayatı ve Netîcetü'l-Fetâvâ

Mehmed Ârif 1740 yılında İstanbul'da doğdu. Eğitimine küçük yaşlarda babasından ve çevresindeki ilim adamlarından aldı. İleri yaşlarında müderrislik yaptıktan sonra sırasıyla kadılık ve 1782 yılında nakibüleşraf sahibi oldu. Kazaskerlik görevinde de bulunan Mehmed Ârif şeyhülislâm Arapzâde Atâullah Efendi'nin⁵⁸(1199/1785) ölümünün ardından 23 Ağustos 1785 yılında şeyhülislâmlık görevine getirildi. Kısa süren şeyhülislâmlık makamından neden azledildiği bilinmemektedir. 1792 yılında tekrar şeyhülislâmlık görevine getirildi. Liyakatsiz davranışlardan kaçınılması konusunda metin hazırlayıp bunu padişaha sunan Mehmed Ârif bir süre daha şeyhülislâmlık makamında görev yaptıktan sonra görevinden azletti. Bir müddet Bursa'da ikamet ettikten sonra İstanbul'a döndü ve 9 Ekim 1800 yılında vefat etti.⁵⁹

Dürrîzâde'nin şeyhülislâmlığı döneminde kendi isteği ile Ahmed Efendi tarafından oluşturulan fıkıh sistemine uygun olacak şekilde “Kitâbü't-Tahâre” ile başlayarak “Kitâbü'l-Ferâiz” ile son bulan eseri “Netîcetü'l-Fetâvâ”, güvenilir fetva mecmualarından biridir. Sade bir Osmanlı Türkçesi ile yazılan eser, Hanefî mezhebinin esas kabul edilen kaynaklarından da yararlanılarak oluşturulmuş ayrıca Arapça fetvaların yanında nuküllere yer verilmiştir. Eseri önemli kılan başka bir özellik ise Dürrîzâde'den önceki bazı şeyhülislâmların fetvalarının da bu fetva mecmuasında yer alması ile meşihat makamının mecmuaya onay vermesi eserin niteliğini artırmaktadır. Eser matbaanın kurulmasının ardından basılan ilk fıkıh kitabı olmuş ve 1849 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.⁶⁰

6.9. Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa el-Erzurumî (ö.1236/1821) Hayatı ve Sefinetü'l-Fetâvâ

Hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, babası Şeyhler Medresesi kurucusu olan Şeyh Mustafa Efendi'nin oğludur. Henüz yirmi bir yaşındayken Erzurum müftüsü olmuştur. Yirmi yıl fetva kurumunda görev yapmış ardından Erzurum valisi olarak

⁵⁸ Bkz. Mehmet İpşirli, “Arapzâde Atâullah Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/331.

⁵⁹ Mehmet İpşirli, “Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/37.

⁶⁰ Saffet Köse, “Netîcetü'l-Fetâvâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/26-27.

atanmıştır. Erzurum'dan sonra Ankara valiliği görevinde de bulunduktan sonra vefat etmiştir.⁶¹

Abdurrahman Efendi fetvalarından oluşan eser “Sefinetü'l-Fetâvâ”dır. Eserini 1801 yılında tamamlamıştır. Müellif nüshası elimizde bulunmamaktadır. Eseri müstensih Muhammed b. Ali b. Abdullah'ın istinsahı ile günümüze ulaşan yazması incelenmiştir. Eser klasik fıkıh kitaplarının sistematığıne uygun olarak, “fasıl”, “bab” ve “kitap” şeklinde düzenlenmiştir. Fetva mecmularında soru-cevap şeklindeki kalıbın “olur olmaz” şeklindeki yanıtlarının yanında karmaşık ve uzun fetvalar ile cevapları bu eserde görülmektedir. Eserde toplamda 2258 mesele bulunmaktadır.⁶²

⁶¹ Osman Sağlam, “Erzurum Müftüsü Abdurrahman Efendi ve Sefinetü'l-Fetâvâ Adlı Eserine Dair”, *Academic Social Resources Journal*, 8/56 (Aralık 2023), 4466-4478.

⁶² Sağlam, “Abdurrahman Efendi ve Sefinetü'l-Fetâvâ”, 4466-4478.

7. ZİMMÎ TOPLUMUN ŞEYHÜLİSLAMLARA DANIŞTIĞI AİLE HUKUKU MESELELERİ

Osmanlı Devleti hakimiyet alanının genişliği ve hakimiyet süresinin fazla olmasıyla toprakları içerisinde birçok dine ve millete bağlı insanı barındırmıştır. Farklı inanışa sahip insanların İslâm dininin kurallarına göre yönetilmiş olan vatandaşları karşısında toplumdaki hukuki konumları araştırılmaya değerdir. İslâm dini zimmet anlayışı gereği insanların din, dil ve ırk ayrımı yapmaksızın can ve mal güvenliğini sağlamakta herhangi bir ayrımcılığa ve sınıflandırılmaya gidilmemesi konusunda kural koyucu olmaktadır. Bu düzen içerisinde hukuki olarak önemli bir konu olan aile hukuku, sosyal düzenin istikrarlı bir şekilde devam ettirilmesi için mühimdir. Aile hukukunda gayrimüslimleri ihtiva eden nikâh bahsine dair yaklaşık elli sekiz mesele kaynak olarak kullanılan dokuz farklı fetva mecmuasından incelenmiştir. Evlilik başlığı altında irade beyanı, velinin evlendirmesi, evlenme engelleri, nikâh akdinin sonucu olarak mehir, nafaka, nesep ve boşanma başlığı altında dönüşlü, bâin ve tefrik, evliliği sonlandırma yolları hasta, sarhoş ve delinin boşaması, evliliğin sona ermesiyle meydana gelen sonuçlardan iddet ve hidâne konuları incelenmiştir. Aile hukuku meselelerinde farklı başlıklarda yer almaktadır fakat çalışmamızın kaynakları sınırlandırıldığından bu meselelere ulaşamadığımız için yer verilememiştir.

7.1. Evlenme (Kitâbu'n-Nikâh)

Aile hukuku, temeli itibâriyle evlenme müessesesi ile kurulmaktadır. İslâm hukuk terminolojisinde evlenme kavramını ifade etmek için “nikâh” terimi kullanılmaktadır.⁶³ Nikahın sözlük anlamı bir araya getirme, birleştirme, cinsel ilişki⁶⁴ evlenme gibi manalara gelmektedir. Fıkıh terimi olarak, şer‘i yönden aranan şartlarda herhangi bir evlenme engeli olmayan bir kadın ile bir erkeğin hayatlarını geçici olmayacak bir şekilde birleştirmeleri ve bu yolla meydana gelen akit türüne verilen isimdir.⁶⁵

⁶³ Meryem Cangir (Arı), *İslam Hukukuna Göre Nikâhta Aleniyet ve İlan Şartı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 1-88.

⁶⁴ Muhammed Abdurrahman Abdülmün'im, *Mu'cemü'l mustalahati'l el-fâzi'l-fikhiyye* (Kahire: Daru'l-fazile, t.y.), “Nikâh”, 439.

⁶⁵ Fahreddin Atar, “Nikâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/112-117.

İslâm dininde önemli bir alanı oluşturan evlilik akdi farklı durumlarda haram, mekruh, vacip veya farz gibi dini birer sonucuna bağlanmaktadır. Bunları belirleyen koşullar nikâhın rükün ve şartlarının hangi yeterlilikte olduğuna göre şekillenmektedir.⁶⁶

Konunun ihtiva ettiği dönemde Osmanlı Devleti'nin hukuki bir yaptırım olarak İslâm dinini temel alması hasebiyle bu bilgilere yer verdik, yine bu gerekçe ile üç yüzyıllık dönemde yaşamış gayrimüslim halkın evlilik kurumunda kendi dinlerindeki olgulara da yer vermemiz konunun iyi anlaşılması için gereklidir.

Ehl-i kitap⁶⁷ sınıfında olan Yahûdilere göre aile kurumu dini bir hüküm ve sosyal yapının temel taşı olarak görülmektedir. Talmud'da⁶⁸ evlenme kuralları aktarılmış ayrıca evlilik birliği kurmanın ve neslin devam ettirilmesinin önemi vurgulanmıştır. Yahûdî bir erkeğin farklı bir dine inanan bir kişiyle evlenilmesinin doğru olmadığı, evlendiği takdirde boşanması gerektiğine dini ve ırksal anlamda gerekçeler sunarak Tevrat'ta yer verilmiştir.⁶⁹

Yahûdilikte evlenme merasimi zorunlu olarak yapılan bir tören değildir, merasim genellikle sinagogda düzenlenir. Haham bulundurma zorunluluğu olmadığı halde bulunması geleneksel olarak doğru kabul edilir. Bu tören aslında Tanrı'nın affediciliğine sığınma, yenilenme ve temizlenme günü olarak sayılmaktadır.⁷⁰

Diğer bir ehl-i kitap dini Hristiyanlıkta, evliliğe zinaya düşmemek için izin verilmektedir. Üstün kabul edilen evlenmeyip bekar kalmaktır. Evlilikte beklenen temel amaç dine hizmet eden nesillere sahip olmaktır. Evliliğin kilisede gerçekleştirilmesi gelenek ve görenek üzere değil dinin bir gereği olarak görülmektedir.⁷¹

7.1.1. Evlenme şartı olarak irade beyanı

İslâm hukukunda evlilik akdinin bağlayıcı olması için irade beyanı gerekmektedir. Bu akitlerden biri olan nikâh akdindeki şart akdin rükünü olarak kabul edilir, taraflar karşılıklı olarak irade beyanlarını dile getirmek zorundadırlar. Hukuk sisteminde irade beyanı sözlü

⁶⁶ Cangir (Arı), Aleniyet ve İlan Şartı, 12.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/516-519.

⁶⁸ Yahûdî sözlü geleneğinin ve Rabbânî hukukunun temel eseri. Bkz. Salime Leyla Gürkan, "Talmud", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/550-552.

⁶⁹ Ali Aslan Topçuoğlu, "Yahûdilik-Hristiyanlık ve İslâm Hukuku'na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 79-120.

⁷⁰ Cangir (Arı), Aleniyet ve İlan Şartı, 15.

⁷¹ Cangir (Arı), Aleniyet ve İlan Şartı, 16.

ve sözlü olmayan irade beyanı olmak üzere iki başlıkta toplanmaktadır.⁷² İrade beyanı türlerinin bilinmesi meselelerde karşımıza çıkan sözlü ve yazılı örneklerin doğru tahkik edilmesi için önemlidir.

Yahudilikte ise kadın ve erkeğin ileri bir tarihte evleneceklerine dair şartların belirlendiğini bir anlaşma yapılı; bu anlaşmaya kendi dillerinde *şiduhin* (sözlenme) adı verilir. Bu sözlenme anlaşması iki kişi, kişilere ait ebeveynler ve o iki kişiye ait bir akraba tarafından gerçekleştirilir. Anlaşma belgelendirilir(*teanim*), resmîleştirilerek düğün merasiminin yapılacağı gün okunur.⁷³

Hristiyanlığa bağlı Katolik mezhebi taraftarları evliliği bir inanç (*sakrament*) olarak ifade ederler. Kilisede kıyılması zorunlu olan nikâh, Hz. İsa'nın sözleri ile gerçekleştirilir. Karşılıklı antlaşma üzere kurulur ve bu antlaşma imzalanarak kayıt altına alınır, karşılıklı rıza söz konusu olmadığında nikâh geçersiz kabul edilir.⁷⁴ Protestanlık diğer mezheplerden ayrılarak bekarlığın daha yüce değil sadece bekar konumdayken dine daha iyi hizmet edildiğini ve yalnız Hz. İsa'nın yolundan giderek cemaate fayda sağlanıyorsa maneviyatı yüksek bir yaşayış şekli olarak görmektedirler.⁷⁵

Hristiyan vatandaşın nikâhta irade beyanı ile ilgili sormuş olduğu suâle verilen fetva şu şekildedir:

Zeyd-i zimmî Hind-i nasrâniyye-i kitâbiyyeyi şuhûd mahzarlarında tezevvüc ettikten sonra Zeyd şeref-i İslâm'la müşerref olup Hind İslâm'a gelmeğe Zeyd tecdîd-i nikâh etmeden Hind ile ezvâc muâmelesine kâdir olur mu? el-Cevab: Olur.⁷⁶

XVII. yüzyıl fetva mecmualarından Fetavâ-yı Feyziyye'ye ait bir meselede, kişi Hristiyan olan bir kadını şahitlerin huzurunda nikâhladıktan sonra kocanın İslâm dinini seçmesi ile nikâhlarını yenilemeden evliliklerinin devam ettirilebilirliği sorulmuş ve olumlu bir cevap alınmıştır. Malumdur ki Müslüman bir erkeğin ehl-i kitap bir kadınla

⁷² Muharrem Önder, "İslâm Hukukunda İrade Beyanı Olarak Mükellefin Sükûtu; Mâhiyeti, Kısımları ve Beyân Olma Sebepleri", *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46 (2018), 55-94

⁷³ Asife Ünal, *Yahûdilikte Hristiyanlıkta ve İslâm'da Evlilik* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1998) 42-72.

⁷⁴ Nazan Alija, "*Hristiyanlıkta Evlilik Sakramenti*", (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017) 1-111.

⁷⁵ Asife Ünal, "Hristiyanlıkta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış", *2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu* (Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002), 3/125-136.

⁷⁶ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 29.

evliliğinde dinimizce herhangi bir mahzur görülmemektedir.⁷⁷ Evlilik akdi esnasında Hristiyan kadının irade gösterip evliliği kabul etmesi makul bir örnek olarak gösterilmektedir.

Zeyd-i zimmî şeref-i İslâm ile müşerref olduktan sonra zevcesi Hind-i nasrâniyye İslâm'a gelmese tecdîd-i akd-i nikâh olunmak lâzım olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁷⁸

Zekeriyyâzâde Yahya Efendi'den alınan benzer bir meselede kişinin evliliği sırasında İslâm dinini kabul etmesi ile Hristiyan olan karısının bu dine gelmemesi nikâh akdinde herhangi bir yenilemeye ihtiyaç duyulmadan devam ettirilmesine hükmetmektedir.

Zeyd-i zimmî ile zevci Hind-i zimmîyenin İslâm olduklarında zimmîler iken olan nikâhları kefayet eder mi? el-Cevab: Eder.⁷⁹

Ebussuûd Efendi'den alınan bir başka fetvada kendi dinlerinde yaptıkları nikâh akdinin İslâm dinine geçtiklerinde evliliğin devam edilebilirliği sorulmuş ve nikâhın devam ettiği yanıtı alınmıştır.

Zeyd'i zimmînin zevcesi Hind Müslime olduktan sonra Zeyd'e İslâm arz olunduktan Zeyd dahi İslâm'a gelse nikâh-ı sâbık üzere ibka olunur mu yoksa tecdîd-i nikâh akde muhtaç mıdır? el-Cevab: İbka olunur.⁸⁰

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'den nakledilen meselede gayrimüslim olan çiftten kadın tarafının İslâm dinine geçtiği ardından kocaya İslâm daveti yapıldıktan sonra kocanın da İslâm dinini seçmesi üzerine evliliklerinde yeni bir nikâh mı yapılması gerektiği yoksa eski nikâhlarının geçerliliği sorulmuş ve eski nikâhın geçerli olduğu cevabı verilmiştir. İbka kelimesi bakî etmek, bırakmak ve daima yâd olunmak gibi anlamlarına gelmektedir.⁸¹

Konuyla ilgili olarak dört farklı fetvâ göstermekteyiz. Farklı zaman ve farklı müftülere dair aktarılan bu fetvalardan irade beyanıyla gerçekleştirilen gayrimüslim-müslim evliliklerinin geçerli kabul edildiği sonucuna ulaşmaktayız. Meselelerin devamında yer alan İslâm dinini seçme hürriyeti İslâm dininin kurallarına aykırı olmadığı müddetçe akdin bağlayıcılığı zarar verilmediği görülmektedir.

⁷⁷ Detaylı bilgi için bkz. Muhittin Özdemir, "Ehl-i Kitâp Kadınlarla Evlilik", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 9 (2007), 415-442.

⁷⁸ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 11^b

⁷⁹ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 28^a

⁸⁰ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 68^a

⁸¹ *Osmanlıca Sözlükler*, "İbga" (Erişim 10 Temmuz 2024)

7.1.2. Velinin evlendirmesi

İslam hukukunda bu konu velayet başlığı ile incelenmektedir. Sistematik de veli kız evladını evlendirme yetkisine sahiptir. Fakat velinin kim olduğuyula alakalı mezhepler tarafından farklı görüşler zikredilmiştir. Konumuzla ilgili olarak Hanefi mezhebini temel alacağız. Mezhep velinin evladını evlendirmesi veya evliliğe onay vermesini akdin nefâz şartı olarak görmektedir. Nikâh akdinin dört çeşit velayet türü bulunmaktadır.⁸²

Yahûdî hukukunda dini kurallar reşit olmayan kızını evlendirmesi için veliye izin vermektedir. Fakat buradaki izin, vekil olmaktan ziyâde kızını onun adına evlendirmesi üzerinedir. Çünkü küçük kendi adına nikâh gerçekleştiremeyeceği için akit, sıhhatini hukuki güç olan babasından almaktadır. Babasının rızası olmadan evlenen küçüklerin nikâhları geçerli değildir. Hukuki güç olarak baba, reşit olmayan çocuğunun evlenmesine rızası olmadığı halde akit meclisinde yer alır ve törene şahitlik eder fakat sessiz kalırsa bu akdi ikrar ettiği anlamına gelmektedir.⁸³

Reâyâdan Zeyd-i zimmînin bâliğa kızı Hind-i nasrâniyye nefsinî şuhûd mahzarlarında mehr-i misliyle Amr-ı zimmîye tezvîc eylese Zeyd iznim bulunmadı deyu akd-i mezbûru feshe kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁸⁴

Seyyid Feyzullah Efendi'nin mecmuası Fetâvâ-yı Feyziyye'den konuyla alakalı bir örnek aktarılmaktadır. Müslüman halk ile bir arada yaşayan, toplumda kabul görmüş gayrimüslim bir kimsenin buluş çağına ermiş Hristiyan kızının, kendisini şahitlerin huzurunda, toplumda diğer kızlarla benzerlik gösteren bir mehir miktarıyla gayrimüslim bir erkekle evlilik akdi kurmasının, babası nezdinde reddedilip nikâhı bozurma yetkisinin olup olmadığı sorulmuş bu duruma müftüler yetkisinin olmadığı cevabını vermişlerdir.

Velinin evlendirmesi ile ilgili olarak tek fetvâ zikrettik. Fetvâ velinin Müslüman ve gayrimüslim fark etmeksizin baba tarafından bir kimse yoluyla izin şartı ile evliliğin sonlandırılmayacağı yönündedir, velinin izninin bulunmaması, nikâh akdini bozmak için yeterli görülmemiştir.

⁸² H. Yunus Apaydın, “Velâyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 43/15-19.

⁸³ Hakime Reyhan Yaşar, *İslâm ve Yahûdî Hukuku Münasebeti: Nikâh Örneği* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011) 1-148.

⁸⁴ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.30

7.1.3. Evlenme engelleri

İslâm aile hukukunda evlenme engelleri sürekli evlenme engelleri ve geçici evlenme engelleri olmak üzere iki sınıfa ayrılmaktadır. Sürekli evlenme engelleri akrabalık ilişkileri ile kurulan engellerdendir. Hükmün belirleyici olduğu Nisa Sûresi 23. Ayette⁸⁵ konu detaylarıyla verilmiştir. Özet olarak değinmek gerekirse kan hısımlığı, sıhriyyet (evlenme), süt hısımlığı -bu konuya ileride değinilecektir- evlenme engellerindendir.⁸⁶

Yahudi inanişında kesinlikle evlenilemeyeceği söylenen grup ve kişiler mevcuttur. Bu yasağı oluşturan ilk sınıf kan bağı ile oluşan, diğer sınıf ise evlilikten doğan ikincil derecedeki akrabalık bağıdır. Fakat bu evliliğin devamı veya bitmesi durumunda değişiklik göstermektedir. Tanah'ta bu mahremiyet konusu altında detaylıca anlatılmıştır. Bir diğer kategori ise Yahudi bir kimsenin Yahudi olmayan bir kimseyle yaptığı evliliktir. Zira Yahudiler kendi soyundan olmayan bir kimseyle yapılan evliliğin *Kutsal Tohumu* bozacağı düşüncesiyle fikri reddetmektedirler. Yahudilerde bu tür yasakların bir kısmı sadece kadınları kapsamaktadır.⁸⁷

Hıristiyanlıkta da din farklılığı bir evlenme engeli olarak görülmektedir.⁸⁸ Başlıca bir problemde yakın akrabalık derecesine sahip kimselerle yapılan evliliktir. Evlenmeden önce geçirilen bazı ciddi hastalıklar da evlenme engeli olarak görülmektedir.⁸⁹

Zeyd-i zimmînin zevce-i medhûlün-bihâsı Hind-i nasrâniyye Müslime olmakla Zeyd'e İslâm arz olunup ibâ etmekle Hind Zeyd'den tefrîk olursa Hind iddet çekmeden nefsinî âhara tezvîce kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁹⁰

Gayrimüslim bir kimsenin evliliği içerisinde ilişkiye girmiş olduğu Hıristiyan eşi İslâm dinine geçmesi ile kocaya İslâm dini aktarılıp kocanın bu durumu reddetmesi ile

⁸⁵ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمْ أُمَّهَاتُكُمْ وَبَنَاتُكُمْ وَأَخَوَاتُكُمْ وَعَمَّاتُكُمْ وَخَالَاتُكُمْ وَبَنَاتُ الْأَخِ وَبَنَاتُ الْأُخْتِ وَأُمَّهَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ وَأَخَوَاتُكُمُ اللَّاتِي أَرْضَعْنَكُمْ مِنَ الرَّضَاعَةِ وَأُمَّهَاتُ نِسَائِكُمْ وَرَبَائِكُمُ اللَّاتِي فِي حُجُورِكُمْ مِنْ نِسَائِكُمُ اللَّاتِي دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَإِنْ لَمْ تَكُونُوا دَخَلْتُمْ بِهِنَّ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ وَحَلَائِلُ أَبْنَائِكُمُ الَّذِينَ مِنْ أَصْلَابِكُمْ وَأَنْ تَجْمَعُوا بَيْنَ الْأُخْتَيْنِ إِلَّا مَا قَدْ سَلَفَ إِنَّ اللَّهَ كَانَ غَفُوراً رَحِيماً (٢٣)

halalarınız, teyzeleriniz, erkek kardeşin kızları, kız kardeşin kızları, sizi emziren anneleriniz, sütbacılarınız, eşlerinizin anneleri, kendileriyle birleştiğiniz eşlerinizden olup evlerinizde bulunan üvey kızlarınız size haram kılındı. Eğer onlarla birleşmiş değilseniz (nikâh ortadan kalktığında) kızlarını almanızda size bir sakınca yoktur. Kendi sulbünüzden olan oğullarınızın eşleri ve iki kız kardeşi birden almak da size haram kılındı; ancak geçen geçmiştir, Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir.” Diyanet İşleri Başkanlığı Kur'an-ı Kerim ve Meali (12.06.2024), en-Nisâ 4/23.

⁸⁶ Şamil Dağcı, “İslâm Hukukunda Evlenme Engelleri – I”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (Haziran 1999) 1-64.

⁸⁷ Cihat Şeker, “Yahûdilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, *İlahiyât Tetkikleri Dergisi*, 22 (Şubat 2015), 1-25.

⁸⁸ H. İbrahim Acar, “Evlenme Engeli Olarak Din Farkı” *Dergi Park Akademik* 1/17 (Haziran 2002), 1-26.

⁸⁹ Alija, *Evlilik Sakramenti*, 60.

⁹⁰ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 132^b

mahkeme aralarını boşayıp Hind'in iddet çekmeden yeni bir evlilik yapması durumu sorulmakta ve şeyhülislam mümkün olmadığı cevabını vermektedirler. Bu mesele içerisinde birden çok konuyu ihtiva etmektedir. Fakat başlığımız evlenme engeli olduğu için din farklılığının İslâm dini kurallarınca yasaklanmış bir kısma tekabül ettiği için bu durumun fetvalara yansıdığı göstermek istedik.

Zeyd-i zimmî meclis-i şer' de zevcesi Hind'e talâk verdikten sonra gerü avratım sen deyu kullanmaya şer'an kadir olur mu? el-Cevab: Hind murâfaa etmez ise taarruz olunmaz.⁹¹

Gayrimüslim kimsenin mahkeme huzurunda karısını boşadıktan sonra tekrar ona sen benim eşimsin diyerek zevciyet hayatının sürdürebilirliği sorulmakta, cevaben kadının dava etmezse müdahaleye gerek olmadığı söylenmektedir. Meselenin evlenme engeli olarak görülecek kısmı talaktan sonra (boşamanın ric'î mi bain mi olduğu belirtilmemekte) aralarında evlilik için bir engel olur mu yönünde değerlendirmeye uygundur.

Zeyd-i zimmî şeref-i İslâm ile müşerref olduktan sonra zevcesi Hind-i nasrâniyye İslâm'a gelmese tecdîd-i akd-i nikâh olunmak lâzım olur mu? el-Cevab: Olmaz.⁹²

Gayrimüslim kimsenin evlilik hayatı içerisinde İslâm dinine geçmesiyle Hıristiyan olan karısına İslam dini anlatılmış kadın kabul etmemiştir. Bunun üzerine yeni bir nikâhın gerekli olup olmadığı sorulmuş, cevaben gerek olmadığı aktarılmıştır.

Hind-i nasrâniyye Zeyd-i zimmîye nefsinin tezvîc murad ettikte âyinleri üzere Zeyd'e elli bin akçe ve bir gümüş maşraba ve bir gümüş sini verip ba'dehu Zeyd Hind'i tezevvüc edip ba'dehu Hind İslâm'a gelip müfârakât edicek mukaddemâ verdiği akçe ve maşraba ve sinisini talep ve ahze kadîr olur mu? el-Cevab: Ergenlik deyu verdiyse rüşvettir. Olur.⁹³

Yahyâ Efendi'ye ait aktarılan fetvâlarda Hıristiyan kadının gayrimüslim bir erkekle kendi dinlerinde evlilik sırasında verilen miktar karşılığı izdivaç gerçekleştirdiği, ardından kadının İslam dinini seçerek aralarında ayrılığın meydana geldiğini ileri sürmesiyle bunun üzerine kocanın verdiği miktarı geri alabilirliği sorulmaktadır. Müftü cevaben ergenlik olarak verildiyse geri verilmesi gerektiğini söylemektedir.

⁹¹ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 64^a

⁹² Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 11^b

⁹³ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 27^a

Konuyla ilgili dört farklı fetvâ nakletmekteyiz. Fetvâlar bizlere evlenme engeli olarak sık karşılaşılan konunun din değişikliği üzerine olduğunu göstermektedir. Gayrimüslim taraflardan kocanın Müslüman olması durumunda İslam kuralları gereğince bir yaptırım mevcut değilken, kadının Müslüman olması durumunda kocaya İslam anlatılarak din değiştirmesi gerektiği aksi halde nikâhın sonlandırılmasına hükmedilmektedir. Kocanın İslam dinine geçmesi üzerine yeni bir nikâh konusunda müftüler ihtiyatlı davranarak çoğunlukla yeni bir nikâha gerek olmadığına hükmetmektedirler.

7.1.4. Evlenme akdinin sonuçları

İslâm hukukuna göre evlenme akdini şartlarına uygun bir şekilde yerine getiren çiftlerin birbirlerine karşı birçok yönden sorumlulukları oluşmaktadır. Bu sorumlulukları kocanın karısına karşı, kadının kocasına karşı ve iki tarafı da ilgilendiren sorumluluklar olarak üç sınıfta şekillendirebiliriz. Bu sorumluluklar ahlakî, dini, hukuki vb. şekillerde sınıflandırılabilirdiğinden biz konumuz gereğince hukuki yönlerini ele alacağız. Kocanın karısına karşı olan hukuki sorumlulukları mehir, nafaka ve birden fazla evlilikte bulundursa eşleri arasında adaleti sağlamaktır.⁹⁴

Hristiyanlıkta evlilik, kadının ve kocanın karşılıklı rolleriyle bütünlük sağlamaktadır. Temel gaye dini yayacak nesillere sahip olmaktır. Havva'nın Adem'in vücudundan olan kaburga kemiklerinden yaratılması inancı, karı-koca arasındaki ilişkide kadının uygun bir yardımcı olması ile ilişkilendirilmektedir. Evlilik akdinde Hristiyan koca, karısına ve ailesine karşı liderlik vasfına sahip olmalı, ailesine ve karısına sevgi göstermekle yükümlü olmalı, geçimi sağlamalı ve bir ebeveyn olarak çocuklarını terbiye etmekle yükümlü olmalıdır. Bütün bu çıkarımlar kutsal kitaplarında yer almaktadır. Ayrıca kadının evine, eşine ve çocuklarına yardımda bulunma, saygı gösterme ve kocasını sakinleştirme konusunda yetkin olma ve ev idareciliği yapması da onun görevleri arasındadır. Bu sosyal statülerin yanında kendi dinlerinde mehir, nafaka ve çok eşle evlilik meselesi de hukuki birer olgularıdır.⁹⁵

Yahudilikte evlilik akdi iki tarafın karşılıklı rızaları ile kurulan bazı durumlarda feshedilebilen bir akit türüdür. Bunun yanı sıra evlilik hem ahlakî olarak hem de kutsal

⁹⁴ Hayreddin Karaman, *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2021), 96-100.

⁹⁵ Sena Nur Küçük, *"Hristiyanlık ve İslam'a Göre Evlilikte Kadın Erkek Rollerini"* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 17-24.

görev olarak değerlendirilen bir ilişki türüdür. Yahûdilikte evlilik akdi mehir, nafaka ve çok eşlilik gibi birtakım hukuki neticeler barındırmaktadır.⁹⁶

7.1.4.1. Mehir

Sözlük anlamı ücret, kadının sadakası⁹⁷ olan mehir, İslâm hukuk terimi olarak evlilik akdinin bir neticesi olarak kocanın karısına ödemekle zorunlu olduğu malı, mülkü veya ücreti ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır.⁹⁸ İslâm hukukunda mehir, evlilik sırasında veya boşanma durumunda kadının hakkının korunmasına yönelik bir yaptırım gücü olarak görülmektedir.⁹⁹

Yahudilikte mehir “*drahoma*” ve “*mohar*” kelimeleriyle ifade edilmektedir. Drahoma evlilik akdi sırasında kadının koca evine getireceği her türden malı ifade eder. Mohar ise erkeğin evleneceği kızın babasına ve eş adayına yaptığı ödemeye denir. Bunların yanı sıra kocanın karısına karşı yükümlülükleri ve drahoma ile mohar miktarının yazılı olduğu “*ketuba*” da evlilik sözleşmesi olarak isimlendirilir. Yahûdî geleneklerine göre nikâh akdinin gerçekleşmesi için moharın ödenmiş olması gerekmektedir fakat evlilik birliğinin bozulmasını zorlaştırmak için moharın ödenmesi boşanma durumuna bağlanmıştır. Yahudilerde mehir miktarı örfü göre şekillenmektedir.¹⁰⁰

Hıristiyanlık dininde spesifik bir yaklaşımla mehir konusu bulunmamaktadır. Rızasal olarak çiftlerin karşılıklı bir şekilde birbirlerine bağışta bulunmaları gerektiği söylenmektedir; fakat mezheplerin bu konuda istikrarlı bir yaklaşımı bulunmamaktadır. Bir başka görüşe göre Hıristiyanlıkta verilecek miktarın dini bir yaklaşım olarak değil de Eski Yunan geleneklerinden kalma bir örf olduğunu söyleyen kimseler de bulunmaktadır.¹⁰¹

Zeyd-i Müslim Hind-i nasrâniyyeyi şu kadar akçe mehir tesmiyesiyle tezevvüc ettikten sonra Zeyd fevt olsa Hind tereke-i Zeyd'den mehrini almak istedikde Zeyd'in vereseşi

⁹⁶ Yaşar, *Yahûdî Nikâh Örneği*, 10-15.

⁹⁷ Muhammed Abdurrahman Abdülmün'im, *Mu'cemü'l mustalahati'l el-fazi'l-fikhiyye* (Kahire: Daru'l-fazile, t.y.), “Mehir”, 370.

⁹⁸ Mehmet Âkif Aydın, “Mehir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003) 28/389-391.

⁹⁹ Hadi Sağlam, “İslâm Hukukunda Mehir Evlilik Sigortası Mıdır?”, *Universal Journal of Theology* 1/1 (Aralık 2016), 1-19.

¹⁰⁰ Ayşe Betül Algül, “Semavî Dinlerde Mehir”, *I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi*, ed. Mustafa Yiğitoğlu (Karabük: Karabük Yayınları, 2018) 34/114-124.

¹⁰¹ Algül, “Semavî Dinlerde Mehir”, 34/118.

mücerred sen nasrâniyye olmakla mehir lâzım olmaz deyu bi-gayri vech vermemeye kadir olurlar mı? el-Cevab: Olmazlar.¹⁰²

Seyyid Feyzullah Efendi'den nakledilen fetvâda Müslüman kimsenin Hristiyan kadınla bir miktar akçe ile evlendikten sonra koca ölmekte ve kadın mehir hakkını ölen kocasının kalan malından talep etmek istemesi üzerine kocanın veresesi kadına, 'Sen Hristiyan'ın sana mehir gerekmemektedir, diyebilirler mi?' sorusuna müftü, diyemeyecekleri cevabını vermektedir.

Zeyd-i zimmî Hind-i nasrâniyyeyi mehirsiz tezevvüc edip ve dinlerinde mehirsiz tezevvüc câiz olsa Hind İslâm'la müşerref olup Zeyd İslâm'ı kabul etmemekle Hind Zeyd'den tefrîk olundukta Hind Zeyd'den mehir almaya kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz amma Azam katında olmaz.¹⁰³

Farklı bir meselede gayrimüslim kocanın Hristiyan karısıyla mehirsiz yaptıkları evlilik akdinden sonra kadının İslâm dinine gelmesiyle kocasına İslâm anlatılıp reddetmekle kadın mahkeme yoluyla boşandıktan sonra eski kocasından mehir talebinin olup olamayacağı sorulmakta, cevaben İmam Azam katında olmayacağı hükmedilmektedir.

Zeyd-i Yahûdî Hind-i Yahûdiyyeyi mehir tesmiye etmeden tezevvüc edip ba'dehu kable'd-duhûl Zeyd fevt olsa hâlen Hind hâkime murâfaa/terafu edip tereke-i Zeyd'den mehr-i mislini almaya kâdire olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁰⁴

Menteşzâde Abdurrahim Efendi'den nakledilen beş farklı fetvâ da örneklerimiz arasındadır. İlk meselede Yahudi olan kimsenin Yahudi bir kadınla yaptığı mehirsiz evliliğinden sonra evlilik içerisinde cinsel birlikteliğin meydana gelmesinin ardından koca vefat etmekte, kadın da hâkime başvurarak kocasının kalan malından mehir talebinde bulunmaktadır. Hâkim kadının bu mehre sahip olabileceği cevabını vermektedir.

Zeyd-i zimmî Hind-i nasrâniyyeyi mehirsiz tezevvüc edip dinlerinde dahi bu vecih üzere tezevvüc câiz olsa hâlen Hind şeref-i İslâm'la müşerref olup Zeyd İslâm'ı kabul etmemekle Hind Zeyd'den tefrîk olsa Hind Zeyd'den mehir talep edip almaya kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁰⁵

¹⁰² Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.57.

¹⁰³ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 90^a

¹⁰⁴ Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, I, s. 195

¹⁰⁵ Abdurrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdurrahîm*, I, s. 195

İkinci meselede gayrimüslim bir kimsenin Hıristiyan bir kadınla yaptığı mehirsiz evliliğinin ardından kadın İslam dinini kabul etmekte ve koca ise İslam'a girmeyi reddetmesi üzerine mahkeme kararıyla aralarında boşanma meydana geliyor. Bunun üzerine kadının eski kocasından mehir talep etme hakkının durumu sorulmakta, cevaben bu hakkın olmadığı görülmektedir.

Zeyd-i zimmî mehirsiz Hind-i nasrâniyyeyi tezevvüc edip dinlerinde dahi mehirsiz tezevvüc câiz olup ba'dehu Zeyd şeref-i İslâm'la müşerref olduktan sonra İslâm'ı kabul etmemekle Zeyd Hind'i tatlik eylese Hind Zeyd'den mehir namına bir nesne almaya kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁰⁶

Üçüncü mesele benzer bir vakıayı aktarmaktadır; mehirsiz bir şekilde yapılan evliliğin ardından taraflardan kadının İslam dinine geçmesiyle kocanın karısını boşaması ve bunun üzerine kadının mehir talep etme hakkının olup olmadığı aktarılmaktadır. Hâkimin böyle bir hakkın olmadığı yönünde fetva verdiği görülmektedir.

Zeyd-i zimmî Hind-i nasrâniyyeyi mehirsiz tezevvüc edip dinlerinde dahi bu vecih üzere tezevvüc câiz olup ba'dehu Zeyd ve Hind şeref-i İslâm'la müşerref olduklarından sonra Zeyd fevt olsa hâlen Hind tereke-i Zeyd'den mehir talebine kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁰⁷

Dördüncü mesele de diğer iki fetva ile benzerlik arz etmektedir. Hâkim yine mehir talebinde bulunulamayacağına hükmetmektedir.

Zeyd-i zimmî Hind-i nasrâniyyeyi mehirsiz tezevvüc edip dinlerinde dahi mehirsiz tezevvüc câiz olup ba'dehu Zeyd şeref-i İslâm'la müşerref olduktan sonra Zeyd fevt olsa Hind Zeyd'in terekesini kabz eden veresesinden mehir talebine kâdire olur mu? el-Cevab: İmam Azam rahimehullah katında olamaz.¹⁰⁸

Son meselede gayrimüslim bir vatandaşın "Hıristiyan bir kadınla kendi dinlerinde mehirsiz geçerli kabul edilen evlilik akdinin ardından kocanın İslam dinine gelmesinin ardından vefatı üzerine ölen kocasının veresesinden mehir talep etme hakkı olur mu?" sorusuna İmam Azam'ın görüşüyle olamayacağı cevabını vermektedir.

Mehir konusuyla ilgili olarak yedi farklı mesele zikretmekteyiz. Meseleler farklı mecmualardan nakledilse bile içerik olarak benzer olması dikkat çekicidir. Müftülerin

¹⁰⁶ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, s. 195

¹⁰⁷ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, s. 196

¹⁰⁸ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, s. 196

farklı yerlerden ve farklı zamanlardan olduğu düşünülürse benzer meselelerin tekrar tekrar sorulduğunu ve yaşandığını bizlere göstermektedir. Fetvâların incelenmesiyle ilgili olarak, nikâh akdini mehirsiz olarak gerçekleştiren gayrimüslim çiftlerin taraflarından birinin din değiştirmesi ile mehir hakkı tanınmamaktadır. Çünkü mehir nikâhın kurulması aşamasında alınan bir karardır ve ortada yeni bir nikâh mevcut olmayacağı için mehir tasarrufunda bulunulamayacağına hükmedilmektedir.

7.1.4.2. Evlilik nafakası

Nafaka sözlükte “ihtiyaçların karşılanması için verilen maddiyat, yolluk¹⁰⁹, harcama, gider ve masraf”¹¹⁰ gibi anlamlara gelmekte, fıkıhta “kendisinden sorumluluğu olduğu kişilerin temel ihtiyaçlarının ve bu ihtiyaçların beraberinde getirdiği eksiklikleri temin etmek” anlamına gelmektedir.¹¹¹

İslâm hukukunda nafaka iki kısma ayrılmaktadır: Bir kimsenin kendi ihtiyaçları için gerekli olan nafaka ve başkası için sağladığı nafaka. Başkası için gerekli olan nafaka mülkiyet, akrabalık bağı ve evlilik durumlarında kişi üstüne vâcib olur.¹¹² Konumuz evlilik ile alakalı olduğu için sadece evliliği ele alacağız. Evlilik nafakası evlilik akdinin gerçekleşmesi üzerine başlar ve sadece eşler arasında oluşan bir sorumluluktur.¹¹³ Kuran-ı Kerim’de çeşitli ayetlerde¹¹⁴ ve hadislerde¹¹⁵ evlilik nafakasının zaruriyeti üzerinde durulmuştur. Evlilik nafakasının erkeğin üzerine vâcib olması, kocanın hasta, fakîr, zengin veya herhangi benzeri bir durumda üzerinden sakıt olmamaktadır. Kadının da Müslüman veya gayr-i müslim, zengin veya fakîr olması da bu zaruriyette herhangi bir değişikliğe neden olmamaktadır.¹¹⁶

Yahudilikte nafaka konusunun anlaşılması için şu ayrıntının verilmesi gerekmektedir. Mehir bahsi aktarılırken *ketuba* adı verilen bir evlilik anlaşması yapıldığını aktarmıştık. Bu anlaşma mehir olarak aktarılan ödemenin kayıt altına alınması aynı zamanda kocaya

¹⁰⁹ Celal Erbay, “Nafaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/282-285.

¹¹⁰ Kadir Güneş, *el-Mucem Alfabetik Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Sözlük* (İstanbul: Mektep Yayınları, 2013), “Nafaka”, 638.

¹¹¹ M. Zeki Uyanık, “İslâm Aile Hukukunda Evlilik ve Boşanma Nafakası Bağlamında Süresiz Nafaka Yasası”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/47 (Kasım 2019), 57-88.

¹¹² Lütfiye Akgül, “İslâm Hukukunda Evli Kadının Nafakası ve Kapsamı”, *EKEV Akademi Dergisi*, 1/62 (Bahâr 2015), 21-34.

¹¹³ Akgül, “Evli Kadının Nafakası”, 24.

¹¹⁴ Bakara, 2/228. Bakara, 2/229. Bakara, 2/233. Maide, 5/89. Talâk, 65/1. Talâk, 65/6.

¹¹⁵ Kâsanî, Bedâi, IV/15; Şirbinî, age, III/426; Şevkânî, age, VI/364, Şevkânî, age, VI/364; Serahsi, age, V/181; Şafîi, age, V/77; Kâsanî, age, IV/15

¹¹⁶ Akgül, “Evli Kadının Nafakası”, 26.

karısının evlilik süresince yaşam faaliyetleri için gereken tasarrufları bulunabilmesi için gerekli kaynağı sağlamasını taahhüt eden bir vesikadır.¹¹⁷

Hristiyanlıkta nafaka konusu için mutedil bir hukuktan söz edilememektedir. Yapılan çalışmalar Hristiyanlık dininde nafakanın herhangi bir taksimine veya evlilik nafakası adı altında bir yaklaşımının olmadığıyla sonuçlanmaktadır.¹¹⁸

Konu ile ilgili olarak vereceğimiz fetvâlar çeşitli meseleleri beraberinde işlemektedir. Direkt olarak evlilik nafakası adı altında değil, evlilik akdi sırasında ve sonrasında çocuklarının bakımından sorumlu olan babalar üzerinden fetvâları aktarmaktayız.

Zeyd-i zimmînin zevcesi Hind İslâm'a gelmekle Hind'in Zeyd'den olan sağîre kızı Zeyneb'in İslâm'ına hükmolunsa Zeyneb'in malı olmayacak nafakası Zeyd'e lazım olur mu? el-Cevab: Olur.¹¹⁹

Minkârîzâde Yahyâ Efendi'den nakledilen fetvâda gayrimüslim kimsenin karısının İslâm dinine gelmesi üzerine küçük kızlarının da İslâm dininde olduğu belirlenmiş olsa küçük kızın malı olmayınca aralarında ayrılık gerçekleşen karı-kocadan, baba çocuğun nafakasını ödemekle yükümlü olur mu sorusuna olacağı cevabı verilmektedir.

Zeyd-i zimmînin zevcesi Hind İslâm'a gelmekle analarına tebean İslamlarına hükmolunan sağîr oğulları için kable-şer'î'den Zeyd-i mezbûr üzerine takdir olunan nafakayı vermemeye kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹²⁰

Yahyâ Efendi'den benzer bir fetvâ örneği elimize ulaşanlar arasındadır, gayrimüslim kocanın karısı İslâm dinine gelerek aralarında ayrılık meydana gelmiştir bunun üzerine mevcut küçüklerinin dini annelerine ithafen İslâm olmaktadır bunun üzerine İslâm hükmüne binaen babanın vermesi gereken nafakayı baba vermekten uzak durabilir mi sorusuna duramayacağı cevabı verilmektedir.

Evlilik nafakası ile ilgili olarak iki farklı fetvâ zikretmekteyiz. Fetvâ örnekleri benzerlik arz etmektedir. Anlaşılan o ki gayrimüslim çiftlerden kadın tarafının İslâm dinini seçmesi evlatlarının da bu dine tabi olmalarını gerektirmektedir. Bu durumda baba ister Müslüman olsun ister gayrimüslim bu durum nafaka yükümlülüğünü düşürmemektedir.

¹¹⁷ Detaylı bilgi için bkz. Erdinç İçten, "Yahûdilikte Ketuba", *Bahâkesir İlahiyat Dergisi* 4/1 (Haziran 2018), 13-38.

¹¹⁸ İbrahim Hayrullah Erdem, *İslâm Hukukunda Nafaka* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 10-13.

¹¹⁹ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr.134^a

¹²⁰ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 55^a

7.2. Boşanma

İslâm hukukunda talâk lafzı ile ifade edilen boşanma, sözlük anlamı olarak serbestlik vermek, kurtulmak, bağından kurtulmak¹²¹, eşler arasında karar verilerek evlilik birliğinin sonlandırılması¹²² gibi anlamlara gelmektedir. İstilahi olarak ise belli kelimelerle evlilik akdinin sonlandırılması anlamına gelmektedir.¹²³ İslâm hukukçuları evliliği nimet olarak kabul ederken boşanmayı ise nimeti reddetmek yani nankörlük olarak görmektedirler. Onlara göre nikâh fayda sağlayan bir akittir o halde boşanma ise bu faydayı iptal eden bir mefsedettir.¹²⁴ İslâm hukukunda evlilik birliğinin sona erdirilmesinin özel bir sistemi vardır. Bu sisteme göre evliliğin sonlandırılması fesih ve talâk olmak üzere iki çeşittir.¹²⁵ Fesih, İslâm hukukunda mevcut hukuk bağının ya da akdin kaldırılması şeklinde tanımlanmaktadır.¹²⁶

Fesih çeşitli akitlerde farklı şekillerde ele alınmaktadır; nikâh akdinde, nedenlerine göre fâsid, mevkuf ve gayri lâzım olmak üzere üç çeşitte ele alınır. Fâsid nikâh üç talâkla boşanma, iddet devam ederken başka biriyle evlilik, velî izinsiz nikâh, nikâh akdi sırasında şahidin bulunmaması gibi nedenlere bağlı oluşur. Mevkuf nikâh, fuzûli kimsenin yaptığı nikâh ile edâ ehliyetine sahip olmayan kimsenin yaptığı nikâhta meydana gelir. Son olarak gayri lâzım nikâhlar bulûğ muhayyerliği, denklik gerçekleşmemesi gibi durumlarda da söz konusudur.¹²⁷ Talâkın tanımını yukarıda yapmıştık. Evlilik birliği içerisinde ölüm gerçekleşmeksizin; tefrîk, talâk ve muhâlea olmak üzere üç farklı isimlendirmesi mevcuttur.¹²⁸ Bunları gelecek başlıklarda ele alacağımız için burada detaylı açıklamada bulunmayacağız.

Yahûdilikte boşanma, zaruret oluşmadığı müddetçe uygun görülmeyen bir durumdur. Kadının tek taraflı boşanma beyanı mümkün değildir ve boşama hakkı sadece erkeğindir. Erkeğin evlilikteki egemen tutumu burada da etkisini sürdürmektedir.

¹²¹ H. İbrahim Acar, “Talâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010) 39/496-500.

¹²² *Türk Dil Kurumu*, “Boşanma”, (23 Haziran 2024).

¹²³ Acar, “Talâk”, 496.

¹²⁴ Abdullah Kahraman, “İslâm Hukukuna Göre Boşanma Prosedürü ve Ahlakı”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/40 (Aralık 2022), 27-74.

¹²⁵ Ayten Erol – Fatma Gökalp, “İslâm Aile Hukukunda Kadının Evliliğini Sona Erdirme Hakkı” *Kalemname* 7/13 (Haziran 2022), 11-32.

¹²⁶ Ali Bardakoğlu, “Fesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/427-436.

¹²⁷ Zeki Koçak, “Şart Nazariyesi Açısından İslâm Aile Hukukunda Evlenme ve Boşanma”, *EKEV Akademi Dergisi* 64 (Ekim 2015), 335-369. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Koç, *İslâm Aile Hukukunda Nikâh Akinin Feshi* (İstanbul: İlahiyat Kitap, 2022), 1-308.

¹²⁸ Erol, Gökalp, “Kadının Evliliğini Sona Erdirme Hakkı”, 22.

Yahûdî inanişında soyun devamı çok önemli bir mesele olduğu için boşama doğru bulunmamaktadır. Boşama gerçekleşmesi için bazı durumların gerçekleşmesi gerekmektedir. Kocanın karısının zina yaptığından şüphelenmesi, kadının sürekli kız evlat sahibi olması, kocasının haberi olmadan malından kullanması, cinsel olarak kocasına karşı yetersizlik göstermesi gibi nedenler boşanmaya neden olur ve *get belgesi* hazırlanır. Bu belge kadına verilmediğı müddetçe kadın yeni bir kimseyle evlenemez.¹²⁹ Boşama işlemi mahkeme tarafından gerçekleştirilmediğı için otoritelerce uzman bir kişinin getin hazırlanması sırasında orada olmasını yeterli görmektedir. Olay esnasında şahitlerin olması da zaruridir.¹³⁰ Yahûdîlikte farklı addedilen bir diğerk mesele de *agunadır*. Kocasını ile ayrılamamış, kocasının sağ olup olmadığı bilinmeyen durumlarda kadının kaldığı pozisyon için kullanılan bir tanımlamadır.¹³¹

Hristiyanlıkta boşamaya gelindiğinde, en zor boşamanın bu dine ait kayıtlarda olduğı görölmektedir. Hristiyanlıkta evlilik bozulmaz bağlar ile birbirine bağlanmıştır.¹³² Bu durumu üç farklı nedenden oluşmaktadır. Hristiyanlıkta evlilik akdi Tanrı'nın huzurunda gerçekleştirilir ve iki insanın hayatı bir araya getirilir, onlar artık ayrılmaz tek bir vücuttur. Diğerk neden evliliğink peygamber İsa ve kilisenin beraberliğini temsil ettiğini, o halde bu temsile zarar verilmemesi gerektiğı belirtilmektedir. Son neden de nikâh sırasında rahibin elleri gelin ve damadın üzerine gezdirilerek Kutsal Ruh tarafından kutsanmalarının aralarındaki bağı ölümsüz kıldığı, şayet boşanma istenirse Kutsal Ruha ihanet edileceğı söylenmektedir.¹³³

Boşanma arefesinde olan çiftler karşılıklı oturup sorunlarını çözmeye çalışmalıdır. Sonuç alınamazsa bir aile danışmanından yardım almaları gerekmektedir çünkü problemlerini tek başlarına aşılıyor olsalardı bu duruma gelmeyecekleri söylenmektedir. Zina dışında tek ayrılık ölümler olur anlayışı mevcuttur. Mezhepler özelinde durum incelendiğinde Katoliklerde evlilik gerçekleştikten sonra ne olursa olsun boşanma söz konusu değildir. Çiftler boşanır da başka evlilikler yaparsa bu durumu zina olarak

¹²⁹ Muhammed İsmail Hiçyılmaz, *Yahûdîlikte Aile ve Kadın* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslami İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 1-106.

¹³⁰ Neamat Ullah, *Yahûdî Hukukunda Boşanma ve Aguna Problemi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 1-69.

¹³¹ Neamat, *Aguna Problemi*, 28.

¹³² Bu konuda bkz. Hasan Şahin, "İslamiyet Öncesi Dönemde Yahudi ve Hristiyanlarda Nikâh Algısı", *İslâm Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 2 (2016), 118-147.

¹³³ Asife Ünal, "Hristiyanlıkta Evlilik Anlayışı ve Evlenme Törenleri", *isamveri.org* (23 Haziran 2024)

nitelendirirler. Protestanlıkta boşanma kabul edilir bir durumdur fakat zina affı olan bir mesele değil, günah çıkarmaya dahi konu edilemez ve kişi zina yaparsa ölünceye dek onun günahı ile yaşar. Ortodoks ve diğer mezhepler boşanmayı doğru bulmasalar da daha müsamahakâr bir tavır takınarak belli durumlarda gerçekleştirilebileceğini söylemektedirler.¹³⁴

İslâm dininin dışında diğer dinleri incelediğimizde boşama türleri alt başlıklar altında ele alınmadığı için bundan sonraki kısımları fetvalar özelinde inceleyeceğiz.

7.2.1. Dönüslü boşama

İslâm hukukuna göre yeni bir nikâh akdi yapmadan iddet süresince evliliğe geri dönebilen bir boşama yolu olan dönüslü boşama, fıkıh literatüründe ric'î boşama olarak isimlendirilmektedir. Ric'î boşamanın gerçekleştirilmesi için evlilik süresince cinsi bir beraberlik olması ve boşama lafızlarının sarıh lafızlarla gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.¹³⁵ Üçüncü boşamanın gerçekleştirilmemiş olmaması, ücret karşılığı boşanmamış olması da şartlar arasındadır.¹³⁶

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlık eylese Hind'e iddet lâzıme olur mu?

el-Cevab: İtikatlarında olmamak üzere ise olmaz.¹³⁷

Seyyid Feyzullah Efendi boşanma konusuyla alakalı tek farklı mesele aktarmaktadır. Birincisi gayrimüslim bir erkek ile Hıristiyan bir kadının evlilikleri sonlandığında kadının iddet beklemesi gerekir mi diye sorulmakta cevap olarak kendi dinlerinde iddet var ise tutması gerektiği yoksa gerek olmadığı aktarılmaktadır

Zeyd-i Müslim zimmîye zevcesi Hind'e talâkı verse Hind'in ba'de'l-iddet zimmîyye nikâh olunması şer'an câiz olur m? el-Cevab: Olur.¹³⁸

Ebussuûd Efendi bizlere bu konu hakkında üç fetvâ aktarmıştır. İlkinde Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir kadınla yaptığı evliliği sonlandırması ve iddetini çekmesinin ardından başka bir gayrimüslimle evlenmesi mümkün mü diye sorulmaktadır ve evlenebileceği cevabı verilmektedir.

¹³⁴ Alija, *Evlilik Sakramenti*, 66-70.

¹³⁵ Karaman, *İslâm Hukuku*, 115.

¹³⁶ Acar, "Talâk", 496-500.

¹³⁷ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s. 100-101.

¹³⁸ Bozanâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 26^a

Zeyd-i zimmî meclis-i şer‘de zevcesi Hind’e talâk verdikten sonra gerü avratım sen deyu kullanmaya şer‘an kadir olur mu? el-Cevab: Hind murâfaa etmez ise taarruz olunmaz.¹³⁹

İkinci meselede kocanın karısını mahkeme huzurunda boşadıktan sonra tekrar sen benim eşimsin diyerek evliliği sürdürmesi mümkün mü diye sorulmuş cevaben dava açmazsa müdahale edilmez denilmiştir.

Zeyd Hind-i ecnebîyyeye hitap edip küllema etezevvecün kayıt talîk dedikten sonra nikâh ettiğine nikâhı caiz olur mu? el-Cevab: Olur, akabince bâin talâk boş olur, zira iddet yoktur ki ric‘ î ile nısf mehrin tamam alır.¹⁴⁰

Son meselede erkeğin gayrimüslime hitap ederek evlendiğim herkes boş olsun demesinin ardından evlendiği kimselerle yaptığı nikâh geçerli midir sorusuna geçerli olduğu cevabı verilmiştir ve ardından boşanmanın gerçekleşeceği ve kadının mehrinin yarısını alacağına hükmedilmektedir.

Zeyd-i zimmî sekran lâ-ya‘kıl iken zevcesi Hind’i talâk eylese ve tatlik ettiğine Amr ve Bekir zimmîler şehadet eyleseler şer‘an Hind’in mutallaka olmasına hüküm olunur mu? el-Cevab: Olunur.¹⁴¹

Zekeriyazâde Yahya Efendi’den aktarılan mesele de gayrimüslim kişinin sarhoş olmasından dolayı aklı başında değil iken karısını boşasa ve bu duruma şahitlik eden iki erkek olsa kadın boşanmış olur mu sorusuna olur şeklinde cevap verilmiştir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlik eylese Hind’e şer‘an iddet lâzım olur mu? el-Cevab: İtikadlar olmamak üzere ise olmaz.¹⁴²

Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi’den naklettiği diğer iki meselenin ilkinde gayrimüslim kimsenin Hristiyan karısını boşamasının ardından iddet çekmesi gerekir mi sorusuna eğer dinlerinde gerekmiyorsa gerek olmadığı cevabı verilmektedir.

Dinlerinde mutallakaları üzerine iddet-i vücûbuna mu’tekade olmayan kefereden Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlik edip yirmi gün çekmeden geri Hind’e müracaat eylese mürâcaatı sahih olup Hind geri zevcesi olur mu? el-Cevab: İmam Azam katında olmaz.¹⁴³

¹³⁹ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 64^a

¹⁴⁰ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 43^{a-b}

¹⁴¹ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 34^a

¹⁴² Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 46^a

¹⁴³ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 46^a

Diğer meselede gayrimüslim kişi Hristiyan karısını boşamasının ardından yirmi gün geçmeden tekrar karısı ile beraber olmak istese mümkün olur mu sorusuna İmâm-ı Âzam tarafından kabul olmadığı cevabı verilmiştir. Bu detay önemlidir fetvâlarda bu tür açıklamalarda mezhebin diğer imamlarının farklı görüşlerinin olduğunu göstermektedir. Zâhir görüşün bu olduğunun da altını çizmektedir.

Mâna-ı talâka alim olan Zeyd-i zimmî âyin-i bâtılları üzere menkûhası olan Hind-i nasrâniyyeyi lafz-ı talâk ile tatlik ettikte Amr ve Bekir-i Müslimler şهادet eyleseler Hind Zeyd'den mutallaka olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁴⁴

Fetavâ-yı Abdürrahim'de ise bu konu şu fetvâ ile aktarılmaktadır. Boşanma lafızlarının anlamlarını bilen bir gayrimüslimin kendi dinlerinde eşi olan Hristiyan bir kadına boşanma lafzıyla boşamasının ardından bu duruma şahit olan iki Müslüman erkekte bulunsa kadın boş olur mu sorusuna cevap olarak olacağı söylenmiştir.

Dönüşlü boşama başlığı altında sekiz fetvâ nakletmekteyiz. Fetvâlar incelendiğin tarafların ikisinin de gayrimüslim veyahut gayrimüslimle ile Müslüman arası evliliklerde olduğu tespit edilmektedir. Şeyhülislâmlara sorulan sorulara öncelik olarak kendi dinlerinde uygulama nasılsa ona göre davranmaları gerektiği aksi halde İslam kurallarına göre davranışta bulunmaları gerektiğini söylenmektedir. Kimi fetvâların cevap kısımlarında “İmâm-ı Âzam katında” yanıtı ayrıca belirtilerek verilmektedir bunun nedeni Hanefî mezhebi dışındaki mezheplerin konuyla ilgili olarak farklı görüşler aktarması olduğunu düşünmekteyiz. Farklı bir yaklaşım olarak dönemin hâkim mezhebinin Hanefilik olmasının vurgulanmak istemesi görüşlerimiz arasındadır. Boşama gerçekleştirirken şahitlerin olması durumun kesinliği konusunda önem arz ederken kadın tarafından kocam beni boşamıştır lafzının netliği şahitler aracılığı ile de sağlanmaktadır.

7.2.2. Bâin talâk

İslâm hukukunun bir diğer boşama türü olan bâin talâk, boşama gerçekleştikten sonra tekrar aynı kişiyle evlenmenin yeni bir nikâh ve mehirin belirlenmesi ile mevcut olabileceği türdür.¹⁴⁵ Bâin talâk, evlilik gerçekleşmiş fakat cinsi bir yaklaşım veya halvet-

¹⁴⁴ Abdürrahim Efendi, *Fetâvâ-yı Abdürrahîm*, I, s. 221

¹⁴⁵ M. Fatih Turan, “Hanefîlerin Kinâyeli Sözlerle Yapılan Boşamaları Bâin Talâk Sayması Üzerine Bir Analiz”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1/27 (Nisan 2016), 421-442.

i sahiha¹⁴⁶ gerçekleşmediyse, boşama esnasında kinaî, şiddetli ve tenkit içeren lafızlarla gerçekleştirildiyse, boşama bir menfaat aracılığıyla yapıldıysa (muhâlea), boşama sırasında üç talâkında verilmesi¹⁴⁷ durumunda meydana gelir.¹⁴⁸

Konuyla ilgili fetvâlarımız aşağıda nakledilmektedir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeye üç talâk ile boş ol dedikten sonra Zeyd ile Hind'in evzâc muâmelesine muttali olan kadıya mezbûrların beyinlerini tefrîk lâzım olur mu? el-Cevab: Olur (Paşmakçızade es-Seyyid Abdullah Efendi).¹⁴⁹

Dürrizâde Mehmet Efendi konuyla ilgili farklı örnekler aktarmaktadır. Birinci meselede gayrimüslim bir erkek ile Hristiyan bir kadın arasında üç talak boşanma gerçekleşmiş fakat evlilik içi ilişki sürdürmeye devam etmektedir, kadıya aralarını tefrik etmesi gerektiği söylenmiştir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind'i nasrâniyyeyi üç talâk ile tatlik ettikten sonra Hind nefsinin âhara tezvîc etmeden tekrar Zeyd'e tezvîc eylese hâlen Zeyd hâkime murâfaa olduklarında hâkim Hind'i Zeyd'den tefrîk eylemek lâzım olur mu? el-Cevab: Olur (Mekki Mehmed Efendi, Paşmakçızade es-Seyyid Abdullah Efendi).¹⁵⁰

Diğer mesele de gayrimüslim erkek Hristiyan karısını üç talak ile boşadıktan sonra kadın başka bir erkek ile evlenip boşanmadan tekrar eski kocasıyla evlilik gerçekleştirdiğinden kadıya aralarında tefrik gerçekleştirmesi gerektiği aktarılmıştır.

Hind-i zimmîye zevci Zeyd-i zimmîden sen beni üç talâk ile tatlik eyledin deyu Amr'ı kadı huzurunda dava ve Zeyd inkâr eylese Hind müddeâsına vech-i şer'î üzere isbat edecek kadıya Hind'i Zeyd'den tefrîk etmek şer'an lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁵¹

Son meselemiz de gayrimüslim bir kadın gayrimüslim eşiyle aralarında üç talak ile boşanmanın gerçekleştiğini kadı huzurunda dile getirirse kocası reddetse fakat kadının delilleri mevcut olsa bu durumda tefrik gerekir mi sorusuna da gerekir cevabı verilmiştir.

¹⁴⁶ Evlilik sırasında cinsi münasebetten önce çiftlerin tek başına bir mekân da olmaları. Detaylı bilgi için bkz. Orhan Çeker, "Halvet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/384-386.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Saffet Köse, "Aynı Anda Üç Boşama Geçerli Midir?", *Mehir Dergisi* 1 (Kış 1997), 57-60.

¹⁴⁸ Karaman, *İslâm Hukuku*, 115.

¹⁴⁹ Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 20^a

¹⁵⁰ Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 26^b

¹⁵¹ Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 27^b

Zeyd-i zimmî Hind-i zimmîyye ile bâtıllar üzere tezevvüc edip cimâ olunduktan sonra Zeyd Hind benden üç talâk boş olsun dese üç talâk boş olur mu? el-Cevab: Olur, Hind-i murâfaa edicek tefrîk lâzımdır bi'l-ittifak.¹⁵²

Ebussûud Efendi ise bizlere şu örnekleri vermektedir. Gayrimüslim erkeğin gayrimüslim karısıyla cinsel ilişkinin gerçekleştiği evlilikleri esnasında karısına üç talak vermesi aralarında boşanma gerçekleştirir mi sorusuna, kadının mahkemeye başvurup dile getirmesi, ittifakla tefrik gerektirmektedir cevabı verilmektedir.

Zeyd-i yahûdî zevcesi Hind'e benden üç talâk boş ol dese lâkin dinlerinde talâk vaki olmayıp ve Hind dahi kadıya murafaa etmese ve talep dahi eylemese kendi dinlerince zindegânî ederler iken mezbûr Zeyd fevt olsa bu surette Hind Zeyd'in mirasına dâhile olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁵³

İkinci meselemizde Yahudi koca karısını üç talak ile boşasa fakat dinlerinde böyle bir boşama türü olmasa, kadında mahkemeye başvurup tefrik için talepte bulunmasa kocası öldükten sonra mirastan hak alabilir mi sorusuna alabileceği yönünde fetvâ verilmektedir.

Hind-i zimmîyye kendini zevci Zeyd-i zimmî talâk-ı selase ile tatlik ettiğini dâva ve kadıya kendini tefrîk ettirmek murad edip Zeyd dahi münkir olmakla Amr ve Bekir zimmîler Zeyd'in Hind'i üç talâk ile tatlik ettiğine şahadet edecek kadıya Hind'i Zeyd'den tefrîk şer'an lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁵⁴

Zekerîyyazâde Yahya Efendi bu konuda son örneği vermektedir. Gayrimüslim kadın gayrimüslim kocasının onu üç talak boşadığını dava etse fakat koca inkâr etmesi üzerine olaya şahitlik eden iki erkek mevcut olsa tefrik gerekir mi sorusuna gerektiği cevabı verilmiştir.

Bâin boşama başlığında altı farklı fetvâ aktarmaktayız. Fetvâlardan edindiğimiz bilgilere göre şunları söyleyebilir: Meselelerde her zaman tarafların dinleri belirtilmemektedir. Dini bir yaptırım olarak erkek tarafının dini belirtilerek boşama durumları buna göre şekillendirilmektedir. Kocaların din değiştirmeleri durumlarında kadınların mağduriyetini azaltmak ve şer'î bir hüküm olarak mahkemeye yoluyla boşanma gerçekleştiğini görmekteyiz. Gayrimüslim çiftlerin boşama esnasında dinlerinde mevcut olmayan lafızlara göre boşama gerçekleştirdiklerini ileri sürerek evlilik birliklerini devam

¹⁵² Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussûud Efendi*, vr. 39^a

¹⁵³ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussûud Efendi*, vr. 61^a

¹⁵⁴ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 33^a

ettirdikleri görülmektedir. İslam mahkemeleri gayrimüslim çiftlerin boşanma davalarına baktığı, meselelerde aşikâr olmakla birlikte temelde kendi dinlerinde bir yaptırım gücü olmayan konulara müdahale etmediği görülmektedir.

7.2.3. Adli boşanma (tefrîk)

Sözlükte birbirinin arasını ayırmak anlamına gelen tefrîk kelimesi, fıkıhta evlilik akdinin hâkimin kararı üzerine sonlandırılmasıdır. İslâm hukukunda boşanma erkeğin tek taraflı irade beyanıyla gerçekleştiği için tefrîk kadının evliliği sonlandırmak için bir çaresi olarak görülmektedir.¹⁵⁵ Tefrîk kazâî boşanma olarak da bilinmektedir. Taraflardan biri mahkemeye boşanmak için başvurduğunda gerekli sebepleri de sunması beklenmektedir. Sebepler çok çeşitli olabileceği gibi genellikle şiddetli geçimsizlik, hastalık, kocanın nafaka yükümlülüğünü üstlenmemesi, gaiplik durumları neden olarak gösterilmektedir.¹⁵⁶ Kadın tarafından bu hakkın kullanımı 1917 tarihli Hukuk Aile Kararnamesine kadar çok kısıtlı olarak kullanılmaktaydı. Kararnamenin kabulü ile nafakasını ödemeyen erkeğin durumunu Hanefî mezhebi kuralına göre değil Hanbeli mezhebinin kuralına göre yorumlamaya, hastalık gibi durumlarda da kadının boşanmasının önündeki kısıtlayıcı tutumları genişlettikleri görülmektedir.¹⁵⁷

Zeyd-i zimmî ahâr diyara gittikte zevcesi Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâmla müşerreffe olsa Zeyd hâzır olup Zeyd'e İslâm arz olunmadan kadı Hind'i tefrîk etmeye kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁵⁸

Seyyid Feyzullah Efendi bizlere konuyla alakalı üç fetvâ nakletmektedir. İlkinde gayrimüslim erkek farklı bir şehire gittiği esnada karısı İslâm dinine geçmesiyle kocası dönmüş olsa fakat İslâm dini anlatılmadan karısının tefrik edilmesi mümkün mü diye sorulmakta ve mümkün olmadığı söylenmektedir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeye üç talâk boş ol dedikten sonra Zeyd'in Hind'e evzâc muâmelesi ettiğine muttali olan kadıya mezbûrların beynlerini tefrîk lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁵⁹

¹⁵⁵ H. İbrahim Acar, “Tefrîk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/277-279.

¹⁵⁶ Vildan Sali Duman, “Mahkeme Kararı ile Boşanmanın Dinî Nikâha Etkisinin Değerlendirilmesi”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 7/2 (Temmuz 2023), 143-171.

¹⁵⁷ Gökhan Erdoğan, *İslam ve Osmanlı Aile Hukukunda Boşanma ve Sonuçları* (Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Ödevi, 2014), 1-51.

¹⁵⁸ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.31.

¹⁵⁹ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.79.

İkinci meselede gayrimüslim koca Hristiyan eşini üç talak boşadıktan sonra kocanın boşadığı karısıyla evlilik hayatı sürdüğü tespit edilse aralarında tefrik gerekir mi sorusuna gerektiği cevabı verilmiştir

Zeyd-i zimmînin zevce-i medhûlün-bihâsı Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâm'la müşerrefe olup ba'dehu Zeyd'e İslâm arz olundukda Zeyd ibâ etmekle Hind Zeyd'den tefrik olunsa Hind iddet çekmeyince nefsinî âhara tezvîce kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁶⁰

Son meselede gayrimüslim kocanın ilişkide bulunduğu Hristiyan karısının İslâm dinini seçmesiyle kocasına da İslâm anlatılsa koca kabul etmese aralarında tefrik gerçekleştirilse kadın iddet beklemeden başka bir evlilik yapabilir mi sorusuna yapamayacağı belirtilmiştir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind'i nasrâniyyeyi üç talâk ile tatlîk ettikten sonra Hind nefsinî âhara tezvîc etmeden tekrar Zeyd'e tezvîc eylese hâlen Zeyd ve Hind hâkime murâfaa olduklarında hâkim Hind'i Zeyd'den tefrîk eylemek lâzım olur mu? el-Cevab: Olur (Mekki Mehmed Efendi, Paşmakçızade es-Seyyid Abdullah Efendi).¹⁶¹

Netîcetü'l-Fetâva'dan verilen örneklerin ilkinde gayrimüslim kocanın Hristiyan eşini üç talak ile boşadıktan sonra kadın başka bir kişiyle evlenmeden tekrar aynı kişiyle evlense durumu mahkemeye taşıyan çiftin durumu nedir diye sorulduğunda tefrik gerektiği vurgulanmaktadır.

Hind-i zimmîye, zevci Zeyd-i zimmîden sen beni üç talâk ile tatlîk eyledin deyu Amr'ı kadı huzurunda dava ve Zeyd inkâr eylese Hind müddeâsına vech-i şer'î üzere isbat edince kadıya Hind'i Zeyd'den tefrîk etmek şer'an lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁶²

Diğer mesele gayrimüslim çiftin aralarında meydana gelen üç talak ile boşanma durumu kadın tarafından dile getirilerek kadıya şikâyeti üzerine oluşmaktadır, kocanın inkarına karşı kadının iddiasını ispat edecek yönde delilleri bulunmaktadır bu durumda aralarında tefrik gerçekleştirilir mi sorusuna gerçekleştirilir cevabı verilmektedir.

Ahâr diyarda olan Zeyd-i zimmînin zevcesi Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâm'la müşerref olup ba'dehu Zeyd'e İslâm arz olunmadan Zeyd ahâr diyarda iken kadı tefrîk etmeden Hind nefsinî Amr-ı Müslime tezvîc eylese hâlen Zeyd geldikte İslâm'la müşerref olıcak Hind'i Amr'dan tefrik ettirmeye kadir olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁶³

¹⁶⁰ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.102.

¹⁶¹ Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 26^b

¹⁶² Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 27^b

¹⁶³ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 70^a

Minkârîzâde Yahyâ Efendi ise konuya dair şu fetvaları nakletmektedir. İlki, farklı bir şehirde gayrimüslim kocanın Hristiyan karısının İslâm dinine geçtikten sonra kocaya İslâm anlatılmadan aralarında tefrik meydana gelmeden kadının kendini başka bir Müslüman erkekle evlendirmesi üzerine kocanın gittiği yerden dönmesiyle aralarında tefrik oluşur mu sorusuna oluşur cevabı verilmektedir.

Zeyd-i zimmînin zevcesi Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâmla müşerref olup Zeyd’e İslâm arz olundukta kabul etmemekle tefrîk olunsa Hind’e iddet lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁶⁴

İkinci meselemiz gayrimüslim ve Hristiyan çiftten, kadının İslâm dinine gelmesiyle aralarında oluşan tefriğin ardından kadının iddet tutması gerekir mi yönündedir bu soruya da cevaben gerektiği söylenmektedir.

Zeyd-i yahûdî ahâr vilayette iken zevcesi Hind Müslüman olup Amr-ı Müslime varıp ba’dehu Zeyd gelip iddeti tamam olmadan aldın deyu nikâhı feshe kadir olur mu? el-Cevap: Eri gâib iken Müslüman olmak ile münfesihi olmaz. Er gelip İslâm arz olunur İslâm’dan ibâ etmeyince ma-beynleri tefrik olunmaz. Amr’ın nikâhı sahih değildir. Bu sûrette Zeyd nikâhı feshe kadir olmayacak Hind Zeyd üzerinde olan beş bin akçe mehrini almaya kâdire olur mu? el-Cevap: Zeyd’e [...] İslâm arz olunur kabul ederse yine avratıdır ve illâ tefrîk olup Hind’e mehri verilir. Cevab-ı ahâr: Zimmîye İslâm’a gelmesi ile fırkatı mukarrer olmaz. Eri gâib gelince tehir olunup geldikde İslâm arz olunur gelirse nikâh mukarrerdir, ibâ ederse hâkim tefrîk eder. Ba’de’l-idde kime dilerse varır, hâkim sonra alana ta’zîr-i şedîd eder.¹⁶⁵

Ebussûud Efendi konuyla ilgili farklı örnekler aktarmıştır. Zira fetvalar bilindiği üzere gerçek isimlerle değil kalıplaşmış isimlerle aktarılır farklı fetvalar tarihin aydınlatılması açısından önem arz etmektedir. İlk fetvâda birden çok mesele iç içe aktarılmaktadır. Yahudi bir kimse farklı bir şehirde iken karısı İslâm dinine geçerek Müslüman bir erkekle evlenmekte, ilk kocası döndüğünde ise karım iddet beklemedi diyerek evliliği sonlandırabilir mi diye sorulmakta cevaben kayıp olunmak nikâhı düşürmek için bir neden değildir denilmektedir. Ayrıca koca geldiğinde İslâm dinini seçerse boşanmanın gerçekleşmeyeceği, yeni yapılan nikâhın geçerli olmadığı da vurgulanmaktadır. Bu durumda ilk kocasının karısına mehirini vermesi gerekir mi denildiğinde, evliliklerinin son bulmadığı bu nedenle iddetin gerekmediği belirtilmektedir. Konuyla alakalı farklı bir

¹⁶⁴ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 131^b.

¹⁶⁵ Bozanîzâde, *Fetâvâ-yı Ebussûud Efendi*, vr.24^a

yaklaşım şu cevaptadır: Eğer koca İslâm dinine gelmekten imtina etseydi aralarında tefrik gerçekleşecekti ve kadın iddetten sonra istediği kimse ile evlenecekti fakat hâkim bu durumda yeni kocaya tâzir cezası verilmesi gerektiğine hükmetmektedir.

Zeyd zimmîye Hind'i götürüp emanet koyup kendi gayb edicek Hind kimesnenin menkûhası değilim dedikte Amr Hind'i İslâm'a götürüp re'y-i hakimle nikâh edip aldıkta ba'dehu Zeyd geldikte Hind-i mezbûre menkûhamdır deyu dâva edip isbât eylese Amr'a şer'an nesne lâzım olur mu? el-Cevab: Zimmîyye İslâm'a gelmediği vakit mukarrer olmaz. Eri gâib olıcak gelince tehir olunur. Geldikte İslâm arz olunur. Gelirse nikâhı mukarrerdir, ibâ ederse hâkim tefrik eder. Zeyd İslâm'a gelirse Hind'i alır gelmez ise hâkim tefrik eder ba'de'l-iddet kime dilerse varır Amr ta'zîr-i şedîd lâzımdır.¹⁶⁶

İkinci mesele de ise kişi gayrimüslim kadını alıkoyacak ve kendisi sonra ortadan kaybolacak, kadın ben o adamın eşi değilim demesinin ardından başka bir kişi kadını İslâm dinine getirerek hakimın kararıyla da nikahlandıktan sonra ilk şahıs gelecek ve kadının karısı olduğunu iddia ederek ispat edecek bu durumda ikinci kişiye ne gerektiği sorulmaktadır cevaben kadının İslâm dinine gelmediği zaman karar verilmez, ilk kişi gelinceye kadar konu ertelenir geldiği zaman İslâm anlatılır, İslâm dinine gelirse nikâh devam eder, gelmezse hakim kararıyla tefrik gerçekleştirilir. Tefrik gerçekleşirse kadın iddet bekledikten sonra istediği ile evlenir ve ikinci şahısa tâzir cezası uygulanır.

Ahâr diyarda olan Zeyd-i zimmînın zevcesi Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâm ile müşerref oldukta Zeyd'in gelmesine tevkif etmeyip nefsinı Amr-ı Müslime inkâh eylese ba'de zaman Zeyd dahi gelip şeref-i İslâm ile müşerref oldukta Hind'i benim menkûhamdır deyu Amr'dan tefrik ettirip almaya şer'an kadir olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁶⁷

Zekerriyyâzâde Yahyâ Efendi'den çeşitli örnekler nakledilmektedir. İlk meselede, farklı bir şehirde olan gayrimüslimin, Hristiyan karısı İslâm dinini seçtikten sonra kocası gelmeden kendini başka bir Müslüman erkek ile nikâhladıktan sonra ilk eşi dönüp İslâm dinini kabul etmesi ile bu kadın benim karımdır deyip ikinci eşten ayırıp tekrar ona dönme hakkı var mı diye sorulmakta ve hakkı olduğu cevabı verilmektedir.

Zeyd-i zimmînın zevce-i medhûlün-bihâsı Hind-i nasrâniyye şeref-i İslâm ile müşerref olup ba'dehu Zeyd'e İslâm arz olunup Zeyd ibâ etmekle Hind Zeyd'den tefrik olduktan

¹⁶⁶ Bozanzâde, *Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi*, vr. 24^a

¹⁶⁷ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 18^b

sonra Hind iddet çekmeyince nefsinin âhara tezevvüce kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁶⁸

Diğer meselede ise gayrimüslimin kimsenin ilişkide bulunduğu Hristiyan karısı İslâm dinine geçtikten sonra kocasına İslâm dini anlatılıp kabul etmemekle aralarında tefrik meydana gelip kadın iddet beklemeden başka bir evlilik yapabilir mi sorusuna yapamayacağı cevabı verilmektedir.

Hind şeref-i İslâm ile müşerref olup zevci Zeyd-i nasrâniyye İslâm arz olundukta imtinâa etmekle beynlerin tefrîk olunmuş olsa hâlen Hind Zeyd'den nafaka-i iddeti almaya şer'an kâdire olur mu? el-Cevab: Olur medhûlün-bihâ ise.¹⁶⁹

Üçüncü meselemizde ikinci ile benzerlik arz etmekte ve tefrikten sonra kadının eski kocasından iddet nafakası alma hakkı olup olmadığı sorulmaktadır cevap olarak evlilik içinde ilişki gerçekleşmişse alabileceğine hükmedilmiştir.

Hind-i Yahûdî'ye Müslim olup zevci Zeyd ba'de'l-arzı'l şer'i İslâm'dan ibâ edip hâkim tefrîk ettikten sonra Hind iddeti inkızâsına değin Zeyd'den nafaka-i iddetini almaya kâdire olur mu? el-Cevab: Olur medhûlün-bihâ ise. 170

Son meselemizde aynı durumları içeren benzer bir meseledir ve cevap yine aynı verilmektedir.

Tefrîk başlığı altında on üç mesele aktarmaktayız. Mahkeme yoluyla boşanma yolu olan tefrîkte, temel gaye zaruret olmadığı müddetçe evlilik birliğinin korunması yönündedir. Taraflardan kocanın İslâm dinine geçmesi ile tefrik gerekmediği fakat İslâm dinine geçen tarafın kadın olması durumunda tefrîğin şart olduğu görülmektedir. Çünkü İslâm hukuk kurallarında Müslüman erkek ile gayrimüslim kadın arasındaki evliliğe yaptırım gücü uygulanamaz fakat tam tersi durumlarda kadının boşanması gerekmektedir. Bu boşamanın gerçekleşmesinden önce İslâm dini erkeğe aktarılmaktadır kabul etmediği takdirde boşama gerçekleştirilir eğer İslâm'a gelmeyi kabul ederse nikâh akdinde bir değişiklik gerçekleşmez ve evlilik devam eder. Ayırt edici bir başka özellik ise gayrimüslim çiftlerin boşama nedeniyle mahkemeye başvurdıklarında “kendi dinimizde geçerli değil” demesiyle hâkimin kendi dinlerindeki kurala itibar ettikleri görülmektedir.

¹⁶⁸ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 45^b

¹⁶⁹ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 56^b

¹⁷⁰ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 54^b - 55^a

7.2.4. Sarhoş ve delinin boşaması

İslâm sarhoş edici şeylerin tüketilmesini kesinlikle yasaklamıştır. Sarhoşluk durumu kişinin fiil ehliyetine zarar verdiği için ceza hukukunun inceleme alanına girmiş, farklı olaylarda sarhoş kişinin bulunduğu fiillere nasıl hükümler verildiği açıklanmıştır.¹⁷¹ İslâm hukukunda dönemin hâkim mezhebi olan Hanefilerce sarhoş kimsenin gerçekleştirdiği boşamanın geçerli olduğu yönündedir. Bu konuda farklı mezhep ve kişilerden çeşitli fikirler beyan edildiyse de Hanefilerin görüşü itibâr alınmaktadır.¹⁷²

Zeyd-i zimmî sekrân lâ-ya‘kıl iken zevcesi Hind’i talâk eylese ve tatlik ettiğine Amr ve Bekir-i zimmîler şehadet eyleseler şer’an Hind’in mutallaka olmasına hükm olunur mu? el-Cevab: Olunur.¹⁷³

Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi’den nakledilen meselede gayrimüslim erkek sarhoşluğun verdiği akıl noksanlığı sırasında karısını boşasa ve bu duruma şahitlik eden iki erkek mevcut olsa boşaması gerçekleşir mi sorusuna gerçekleştiği cevabı verilmiştir. Bu meseleyi diğer bir başlık altında daha inceledik çünkü farklı konuları ihtivâ etmektedir.

Sarhoş ve delinin boşaması başlığında da tek fetvâ nakletmekteyiz. Hanefi mezhebinde sarhoş kimsenin boşaması muteber kabul edilmektedir, gayrimüslim kimsenin sarhoşluk anında boşaması da toplum huzurunun korunması ve insanlar arasında ayırtırmaya gidilmemesi açısından geçerli kabul edilmektedir.

7.2.5. Evliliğin sona ermesinin sonuçları

İslâm’da evlilik çeşitli yollarla son bulduktan sonra (boşama, ölüm, fesih vb.) tarafların bundan sonraki hayatlarında nelerin değişeceği ve nasıl bir yol izleyecekleri hukuki açıdan belirlenmiştir. Hukuk, şahısların haklarının korunması için bağlayıcıdır. İslâm hukuku bu meseleyi iddet, nafaka, hidâne başlıklarında ayrıntılı olarak incelemektedir.¹⁷⁴ Nafaka konusunda değindiğimiz için bu bahiste sadece iddet ve hidâne yer verilecektir.

¹⁷¹ Detaylı bilgi için bkz. Ali Kumaş, Ali Haydar Bölükbaş, “İslâm Ceza Hukukunda Sarhoşluk Veren İçeceklerin İçilmesi: Cezanın Kapsamı Bağlamında Bir Tahlil”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 16/1 (2016), 47-77.

¹⁷² İbrahim Kâfi Dönmez, “Sarhoşluk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/141-145.

¹⁷³ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 34^a

¹⁷⁴ Karaman, *İslâm Hukuku*, 127-128.

Hristiyanlıkta kadının haklarını korumak için boşanmadan sonra birtakım düzenlemelere gidilmemiştir. Çünkü dini bir yaptırım olarak kesinlikle boşanmanın yasak olduğu üzerinde durulmuştur.¹⁷⁵ Yahudilikte detaylı bir veriye ulaşamadık.

7.2.5.1. İddet

İddet kelimesi sözlükte hesap, aritmetik¹⁷⁶, miktar, cinsin miktarı¹⁷⁷ gibi anlamlara gelmektedir. İslâm hukuku sisteminde iddet, evlilik birliğinin son bulmasıyla birlikte kadının tekrar evlenebilmesi için beklemesi zorunlu olan süredir.¹⁷⁸ İddet, dinin yerine getirilmesi gerektiğinin vurgulandığı fıkıhta vücut olarak kabul edilen bir sorumluluktur. İddetin vücutiyeti kitap, sünnet ve icmâ yoluyla sabittir. İddet süresinin ne kadar olacağına dair farklılıklar ayrılma türüne göre değişiklik göstermektedir.¹⁷⁹

Yahudi ve Hristiyanlıkla alakalı iddet veya benzer veri elde edemedik. Fakat İslâm alimleri Müslüman bir erkekle evli ehl-i kitap kimselerin iddet durumu hakkında görüşler aktarmaktadır. Görüşleri zikretmenin konumuzla alakalı olduğu görüşündeyiz.

Müslüman bir erkek ile evli olan gayr-i müslim veyahut müste'men¹⁸⁰ kadın, dört mezhebin içtihadıyla Müslüman bir kadın gibi iddet tutması gerektiği belirtilmiştir. Mezhep müçtehitleri bu konudaki yaklaşımını kitap ve sünnette yer alan iddetin sadece İslâm kadınlarına has olmadığını evrensel bir bakış açısıyla bütün kadınları kapsadığıyla gerekçelendirmektedirler. Ebu Hanife bu yaklaşıma farklı olarak şu görüşü belirtmektedir. Gayr-i müslim bir erkek gayr-i müslim bir kadınla ölüm veya boşama yoluyla ayrıldığında kadın hamile değilse, dinlerinde iddet anlayışı yoksa beklemesi gerekmediğini şayet hamileyse çocuk doğana kadar sabretmesi gerektiğini aktarmaktadır. Gayr-i müslim kadın iddet beklemeden yeni bir evlilik gerçekleştirdiyse evlendiği kişi, kadın için bir hayz miktarı geçinceye kadar onunla bir araya gelinemeyeceğini de vurgulamıştır.¹⁸¹

¹⁷⁵ Alija, *Evlilik Sakramenti*, 84-85.

¹⁷⁶ Muhammed Abdurrahman Abdülmün'im, *Mu'cemü'l mustalahati'l el-fazi'l-fikhiyye* (Kahire: Daru'l-fazile, t.y.), "İddet", 481.

¹⁷⁷ H. İbrahim Acar, "İddet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/466-471.

¹⁷⁸ Acar, "İddet", 466.

¹⁷⁹ Fatih Karataş, "İslam Hukukunda İddet", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/8 (Şubat 2013), 162-190.

¹⁸⁰ Gayr-i müslim bir kimsenin İslâm beldesine eman ile girmesiyle sahip olduğu statü. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Özel, "Müste'men", *TDVİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/140-143.

¹⁸¹ Hüseyin Akçam, "İslam Aile Hukukunda Gayrimüslimlerin Statüsü", (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 1-82.

Konuyla ilgili meseleler şu şekildedir;

Hind-i nasrâniyyenin zevci Zeyd-i zimmî fevt olup ba‘dehu Hind şeref-i İslâmla müşerrefe olsa Hind’in iddeti münkaziye olmadan Hind nefsinin Amr-ı Müslime tezvîce kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁸²

Seyyid Feyzullah Efendi’den nakille Hristiyan kadın gayrimüslim kocası öldükten sonra kadın İslâm dinine gelse kadının iddet süresi bitmeden Müslüman bir erkekle evlenmesi mümkün mü sorusuna mümkün olmadığı cevabı verilmiştir.

Zeyd-i Müslim zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlik edip Hind’in Zeyd’den iddeti münkaziye olduktan sonra Hind’i Amr-ı zimmî tezevvüc etmek câiz olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁸³

Minkarizâde Yahyâ Efendi’den nakledilen fetvaların ilkinde Müslüman kocanın Hristiyan karısını boşadıktan sonra iddeti de dolunca gayrimüslim bir erkekle evlenmesi uygun olur mu sorusuna uygun olduğu söylenmiştir.

Hind-i nasrâniyyenin zevci Zeyd-i zimmî fevt olduktan Hind nefsinin Amr-ı zimmîye tezvîc murad eylese Hind’e iddet lâzım olur mu? el-Cevab: İtikadları çekmemek üzere ise olmaz.¹⁸⁴

İkinci meselede Hristiyan kadının gayrimüslim eşi öldükten sonra kadın kendini başka bir gayrimüslimle nikâhlamak istediğinde ilk eşinden dolayı iddet çekmesi gerekir mi sorusuna dinlerinde iddet beklemeye gerek yoksa gerek olmadığı hükmü verilmiştir.

Hind-i nasrâniyyenin zevci Zeyd-i Müslim fevt olsa Hind’e iddet lâzım olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁸⁵

Son meselede Hristiyan kadının Müslüman kocasının vefatı üzerine iddet beklemesi gerekir mi sorusuna gerektiği hükmedilmektedir.

Zeyd-i müslim fevt olduktan sonra zevcesi Hind-i nasrâniyye Zeyd’in fevtinden on ay tamamında bir veled doğurup Hind inkızâi’l-iddete ikrar etmiş olmasa ol veled Zeyd’e varis olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁸⁶

¹⁸² Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.101.

¹⁸³ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 75^b

¹⁸⁴ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 132^b

¹⁸⁵ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 131^a

¹⁸⁶ Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, I, s. 103.

Fetâvâ-yı Ali Efendi'den nakledilen fetvâda Müslüman kişinin Hristiyan karısının kocasının ölümünden on ay sonra çocuk doğurmasıyla iddetinin son bulunduğunu söylemesi üzerine çocuğun ölen kocaya varis olma durumu sorulmuş ve olacağına hükmedilmiştir.

Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlik eylese Hind'e şer'an iddet lâzım olur mu? el-Cevab: İtikatlara olmamak üzere olmaz.¹⁸⁷

Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi'den naklettiği iki farklı mesele aktarılmaktadır bu meseleleri farklı başlıklar altında da ele aldık, konumuzla ilgili kısımları açıklamak adına bu başlıkta da yer vermeyi uygun gördük. Birinci meselede gayrimüslim çiftin evliliklerini sonlandırmasının ardından kadının iddet beklemesi gerekir mi sorusuna dinlerinde böyle bir uygulama yoksa gerek olmadığı cevabı verilmektedir.

Dinlerinde mutallakaları üzerine iddet-i vücubuna mutekid olmayan kefereden Zeyd-i zimmî zevcesi Hind-i nasrâniyyeyi tatlik edip yirmi gün geçmeden geri Hind'e müracaat eylese müracaatı sahih olup Hind geri zevcesi olur mu? el-Cevab: İmam Azam katında olmaz.¹⁸⁸

Son mesele spesifik bir yaklaşımdan oluşmaktadır. Dinlerinde iddet beklemenin gerekli olup olmadığı konusunda bilgi sahibi olmayan kocanın karısını boşadıktan yirmi gün sonra tekrar karısına geri dönüp evlilik akdinin devam edilebilirliği sorulduğunda İmâm-ı Âzam katında olmayacağı cevabı verilmektedir.

İddet konusuyla ilgili yedi farklı fetvâ aktarmaktayız. İddet konusunda verilen cevaplar diğer meselelerde olduğu gibi temelde kendi dinlerinde uygulama nasılsa ona göre davranılması gerektiği üzerinedir. Fakat dinlerindeki uygulama söz konusu olmadığında müftüler cevap olarak kadının gayrimüslim olması halinde bile iddet beklemesi gerektiği yönünde verilmektedir. Kadının hamile olma durumunda çocuğun nesebinin sabit olabilmesi için bu önemli bir husustur. Ayrıca kadının iddet süresi içerisinde eski eşiyle yeniden bir araya gelme durumu da göz ardı edilmemelidir.

7.2.5.2. Hidâne

Sözlük anlamı terbiye etmek, yetiştirmek,¹⁸⁹ besleyip-büyütmek, yanına almak¹⁹⁰ olan hidâne, İslâm hukukunda küçük kimselerin yetiştirilmesi ve büyütülmesini, korunup

¹⁸⁷ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 46^a

¹⁸⁸ Yahyâ Efendi, *Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi*, vr. 46^a

¹⁸⁹ Güneş, “خضانة”, 213.

¹⁹⁰ Ali Bardakoğlu, “Hidâne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/467-471.

gözetilmesi ile terbiye edilmesi için devletin belirli kişilere vermiş olduğu yetki ve sorumluluktur.¹⁹¹ Evlilik birliği içerisindeyken hidâne söz konusu değildir, evliliğin meyvesi olan evlat anne-babanın büyütülmesine tabidir. Konu evlilik birliğinin bozulması sonucunda çocuğu kimin büyütmesi gerektiğiyle ortaya çıkmaktadır. Bu hak İslâm hukuk sisteminde öncelik olarak anneye verilmektedir. Anne yoksa anneanne, babaanne, öz kız kardeş şeklinden devam eden bir sıraya göre verilir. Çocuğun büyütülüp yetiştirilmesini üzerine alacak bir kadın bulunamazsa sıra erkek akrabaya geçer. Şayet erkek bir akraba bulunmadığı durumlarda da çocuğun hakkı zevi'l-erhâma¹⁹² geçer. Hidâne süresinin ne kadar olduğuyla alakalı genel sınırlandırmayı, çocuğun kendini giydiren, yedirip içerebileceği yaş olarak koysalar da kız çocuğu için 9-11 yaş, erkek çocuk için 7-9 yaş olarak belirlenmiştir.¹⁹³

Hind-i nasrâniyye zevci Zeyd-i müslim-i müteveffâdan olan oğlu Amr-ı sağîri bi-hakkı'l-hidâne imsak üzere iken Amr taakkul-i din edip Amr'ın Müslimeynden kimesnesi olmamakla hâkim Amr'ı terbiye için vasîsi Bekir-i Müslime verse Hind anası olmakla ben terbiyeye evlayım deyu Amr'ı Bekir'den almaya kâdire olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁹⁴

Seyyid Feyzullah Efendi'den hidâne konusuna dair bizlere tek mesele nakledilmiştir. Gayrimüslim bir kadının vefat etmiş Müslüman kocasından olan küçük oğlunun bakım ve terbiyesi sırasında çocuğunun İslâm dinini seçmesi üzerine Müslüman bir akrabası olmayınca kadının hükmüyle vasîsi olan Müslüman bir kişiye verilmesi üzerine annesi çocuğumu o bakamaz ben bakarım demeye yetkisi var mıdır sorusuna, olmadığı cevabı verilmiştir.

Hind-i Müslime, zevci mutallakı Zeyd'den olan sağîre kızı Zeyneb'i bi-hakkı'l-hidâne imsak üzere iken Hind nefsinin sağîre-i ecnebîye tezvîc ettikte sağîrenin nisvândan ancak anasının anası Hatice mevcut olup sağîre taakkul-i din edip Hatice nasrâniyye olsa Zeyd sağîreyi Hind'den almaya kadir olur mu? el-Cevab: Olur (Karahalilefendizade Mehmed Said Efendi).¹⁹⁵

¹⁹¹ Bardakoğlu, "Hidâne", 467.

¹⁹² Bir kimsenin asabesi dışında kalan kan hısımları. Detaylı bilgi için bkz. Hamza Aktan, "Zevi'l-Erhâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/307-308.

¹⁹³ Karaman, *İslâm Hukuku II*, 141-144.

¹⁹⁴ Feyzullah Efendi, *Fetâvâ-yı Feyziyye*, s.107.

¹⁹⁵ Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, *Netîcetü'l-Fetâva*, vr. 31^{a-b}

Dürrizade Mehmet Efendi'den de hidane konusuna dair tek mesele aktarılmıştır. Müslüman kadının boşandığı kocasından olan küçük kızının bakımı ile ilgilenirken kadın kendini gayrimüslim küçük ile nikâhlanmış, küçük kızın bakımı için kadın akraba olarak anneannesi mevcutken küçük dinine karar vermişken anneannesi Hıristiyan olmakta babası küçüğü annesinden alabilir mi sorusuna alabileceği cevabı verilmektedir.

Hind-i Müslime zevc-i mutallakı Zeyd'den olan sağîre kızı Zeyneb'i bi-hakkı'l-hidâne imsak ederken Hind nefsinin sağîre-i ecnebî olan Bekir'e tezvîc ettikte Hind'in vâlidesi Hatice nasrâniyye olup ilf-i küfr ihtimali olup hâdine-i uhrâ olmayacak Zeyd Zeyneb'i terbiyesine almaya kadir olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁹⁶

Minkârîzâde Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi adlı fetva mecmuasında hidane konusuna dair iki mesele zikretmektedir. İlk meselemiz Müslüman kadınla yaptığı evliliği sonlanmış bir çiftin küçük kızlarının bakımını yapan annesinin kendisine mahrem olmayan bir küçüğe nikâhlanmasının ardından çocuğun anneannesinin de Hıristiyan olmasıyla çocuğu kimin bakacağı yönündedir. Bu durumda babasının kızına bakabileceği konusunda fetva verildiği görülmektedir.

Üç yaşında olan Hind-i sağîreyi hâdinesi olan anası Zeyneb-i nasrâniyye terbiye ederken babası Zeyd-i Müslim Hind'i Zeyneb'den almaya kadir olur mu? el-Cevab: Taakkul-i din eder oldukça alır.¹⁹⁷

İkinci meselemizde küçük kızın bakımını yapan Hıristiyan annesi mevcutken Müslüman babası çıkıp kızının bakımını üstlenebilir mi sorusuna üstlenebileceğine dair fetva verilmektedir.

Hind-i nasrâniyye zevci mutallakı Zeyd-i Müslim'den olup bir buçuk yaşında olan oğlu Amr-ı sağîri bi-hakkı'l-hidâne terbiye ederken Amr taakkul-i din etmeyip ilf-i küfr havf yok iken Zeyd mücerred Hind nasrâniyyedir deyu Amr'ı Hind'den almaya kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz.¹⁹⁸

Çatalcalı Ali Efendi'den konuya dair iki fetva bulunmaktadır. İlk meseleden başlamak üzere Müslüman babadan Hıristiyan anadan doğma bir buçuk yaşındaki küçüğün ebeveynleri boşansa, küçüğün dini seçimi ve dinden korkusu yokken bakımını annesi

¹⁹⁶ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 144^b

¹⁹⁷ Minkârîzâde, *Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)*, vr. 147^b

¹⁹⁸ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s.108

yaparken babası çıkıp anne gayrimüslimdir bakamaz ben bakarım demeye yetkisi var mıdır sorusuna olmadığı cevabı verilmektedir.

Hind-i nasrâniyye zevc-i mutallakı Zeyd-i Müslimden olan oğlu Amr-ı sağîri bi-hakkı'l-hidâne imsak üzere iken Amr taakkul-i din edip hâdine-i Müslime bulunmasa Zeyd Amr'ı Hind'den almaya kadir olur mu? el-Cevab: Olur.¹⁹⁹

İkinci meselemizde Hristiyan kadının boşandığı Müslüman kocasından olan küçük çocuğunun bakımı sırasında küçüğün din tercihinde bulunması üzerine babanın çocuğunun bakımını üstlenebilmesinin durumu sorulmakta ve olumlu yanıt verilmektedir.

Dört yaşında olan Hind-i yetîmenin anası Zeyneb zevc-i ecnebîye nikâh olundukta Zeyneb'in anası Mariye-i zimmîyyeden gayrı hâdinesi olmasa Hind'in li-eb ammı Amr Hind'i küfre me'lûf olmasından havf etmekle Mariye'ye vermeyip kendi yanına almaya kâdir olur mu? el-Cevab: Olur.²⁰⁰

Çalışmamızın son meselesi Hocasade Esad Efendi'den nakledilmektedir. Küçük kızın annesi mahrem olmayan bir erkekle nikâh akdi gerçekleştirmesinin üzerine küçüğün anneannesi de gayrimüslim olsa amcası çıkıp sende gayrimüslimsin küçüğe bakamazsın ben bakarım demeye hakkı var mıdır sorusuna olduğu yönünde fetva verilmiştir.

Hidâne konusuna dair yedi farklı fetvâ zikrettik. Gayrimüslimlerin kendi aralarında yaptıkları evliliklerden sonra boşama gerçekleştirildiğinde küçük evlatlarının durumu hakkında fetvâlar yer almasa da taraflardan birinin Müslüman olması durumunda, özellikle kocanın Müslüman olması halinde küçüğün bakım ve terbiyesinin kime ait olduğunun cevabını başta anne Müslümansa ona ait olduğu, anne gayrimüslim veya gayrimüslim nikâhında ise yakın kadın akrabaya ait olduğu, kadın akrabalardan da Müslüman mevcut değilse erkek akrabaya verildiği görülmektedir. Belirtilmesi gereken farklı bir husus bakımı üstlenecek kimsenin Müslüman olmasının yeterli bir şart olmadığıdır şayet kişi küçüğü alıp ebeveynlerinin uzağında bir yere getirmek istemesi durumunda mahkemenin kişinin böyle bir hakka sahip olmadığı hükmünü verdiği görülmektedir. Fetvâlarda ayrıca küçüğün din seçiminde bir karar vermemiş olması belirleyici bir etken olarak görülmektedir zira küçüğün bakımını yapan kimse

¹⁹⁹ Çatalcalı Ali Efendi, *Fetâvâ-yı Ali Efendi*, s. 108

²⁰⁰ Esad Efendi, *Fetâvâ-yı Müntehabe (Kasidecizâde Nüshası)*, vr. 30^b

Müslümansa seçeceği dinin İslâm olması muhtemeldir hüküm verilirken bu durum göz ardı edilmemektedir. Yine bakım konusunda Müslüman bir yakın kadın akraba bulunmuyorsa ve herhangi bir kişide mevcut değilse babanın bakımı üstlendiği fetvâlarda bulunmaktadır, farklı bir durumda bakımı üstlenecek güvenilir ve İslam şartlarını taşıyan kimse bulunmadığında küçüğü kimin bakacağına mahkeme kararıyla belirlendiği görülmektedir.

8. SONUÇ

Osmanlı Devleti gayrimüslimlerin yönetimine dair çok erken zamanlardan beri sistemli bir yaklaşımı benimsemiş, bunu şer'î ve örfî temellere dayandırmıştır. Devlet, din ve vicdan özgürlüğü çerçevesinde gayrimüslim vatandaşlarına geniş imkanlar tanımıştır. Özel hukuk alanında özellikle evlenme, boşanma, nafaka ile yine ahval-i şahsiyeye ilişkin sayılan miras ve vasiyet konularında kural olarak gayrimüslimler davalarını cemaatleri içinde çözebilmişlerdir.

Taraflardan birinin Müslüman olduğu durumlarda, davaların Osmanlı mahkemelerinde şer'î ahkama uygun olarak görülmesi zaruretken her iki tarafın da zimmî olduğu davalarda, söz konusu anlaşmazlıkların Osmanlı mahkemelerinde mi yoksa kendi dini mahkemelerinde mi çözülmesi gerektiğine dair kesinlik arz eden bir veri elimizde bulunmamaktadır. Elimizdeki veriler ışığında her iki tarafın da zimmî olduğu durumlarda Osmanlı şer'î mahkemelerine başvurduklarını görmekteyiz. Bunun sebebi olarak Osmanlı mahkemelerinde dava süreçlerinin hızlı ilerlemesi, özellikle aile hukuku alanında kendi dinlerinde olan katı kurallar yerine, devlet mahkemelerinin kendilerine tanıdığı teminatı tercih etmeleri bu önceliğin sebepleri olarak sayılabilir. Ayrıca dava harçlarının düşüklüğü de gayrimüslimlerin kendi aralarındaki anlaşmazlıkları Osmanlı mahkemelerine getirmelerinin bir sebebi olarak görmek mümkündür.

Dokuz farklı fetva mecmuasından yararlanarak çalıştığımız konumuzda elli sekiz farklı mesele ele alınmıştır. Gayrimüslimlerin en fazla danıştığı meseleler sırasıyla tefrik, dönüşlü boşama, hidane, iddet, mehir, bain boşama, evlenme engelleri, irade beyanı ve evlilik nafakası olurken, birer fetvâ örneklerini sarhoş ve delinin boşaması ile velinin evlendirmesi konuları oluşturmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde gayrimüslimlerin fetvâ alma konusunda sıklıkla İslâm mahkemelerine başvurduğu, şeyhülislâmlarca verilen kurallara riayet ettikleri görülmüştür. Özellikle hidâne konusunda verilen örnekler gayrimüslimlerin kendi dinlerinde böyle bir ayrıma tabi olmamalarından kaynaklı küçüğün doğru bir şekilde eğitilmesi için müdahaleye açık görülmektedir. Hristiyan ve Yahudilerin dinlerinde iddet bekleme şartının olmamasından dolayı çeşitli konu başlıklarında bu detay incelenmektedir. Zira iddet kadının yeni bir evlilik yapabilmesi ve şayet hamileyse doğacak çocuğun nesebinin belirlenmesinde önem arz etmektedir. Boşanma konularında mahkemeye danışılan meseleler çoğunlukla kadının İslâm dinini seçmesi üzerinedir ve bu durumda erkek tarafına İslâm anlatılır ve kabul etmemesi

halinde boşama gerçekleştirilir. İslâm mahkemeleri evliliğin sonlandırılmasına dair kendi hukuk kurallarını gayrimüslimlere de bizzat uyguladığı meselelerden çıkardığımız sonuçlar arasındadır. Yüzyıllara ve müftülere göre meselelerde sorulan soruların cevapları benzerlik gösterse de açıklanma stillerinde farklılık olduğunu söylemek mümkündür. Kimi fetva İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe detayını vererek meselede aslında mezhebin farklı görüşlerinin de olduğunu ve fetvânın cevabının güçlendirilmek istenmesi olduğu düşüncesindeyiz. İslâm hukuk sistematığının dönemin meselelerine çözüm bulma konusunda sorunsuz işlediğini söylemek de mümkündür. İslâm mahkemeleri her dinden vatandaşa hizmet vererek evrenselliğini gözler önüne sermektedir.

KAYNAKLAR

- Abay, Mehmet. *İslâm Hukukunda Fetvâ*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Abdûlmün'im, Muhammed Abdurrahman. *Mu'cemü'l mustalahati'l el-fâzi'l-fıkhiyye*. Kahire: Daru'l-fazile, t.y.,
- Abdürrahîm Efendi, Menteşzâde. Fetâvâ-yı Abdürrahîm. İstanbul: Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre, 1243.
- Acar, H. İbrahim. "Evlenme Engeli Olarak Din Farkı" *Dergi Park Akademik* 1/17 (Haziran 2002), 1-26.
- Acar, H. İbrahim. "İddet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/466-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Acar, H. İbrahim. "Talâk". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Acar, H. İbrahim. "Tefrik". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 40/277-279. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Akçam, Hüseyin. "İslâm Aile Hukukunda Gayrimüslimlerin Statüsü", Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Akdağ, Mustafa. "Celâli İsyanlarının Başlaması". Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi 4/1 (Kasım-Aralık 1945), 23-50.
- Akdağ, Mustafa. Dergipark. Erişim 29 Nisan 2024. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/782837>
- Akgül, Lütfiye. "İslâm Hukukunda Evli Kadının Nafakası ve Kapsamı". EKEV Akademi Dergisi 1/62 (Bahâr 2015), 21-34.
- Akgündüz, Ahmet. "Fetâvâ-yı Ebüssuûd Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/441-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Akgündüz, Mehmet. "Ebüssuûd Efendi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/365-371. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aktan, Hamza. "Kefâet". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 25/166-168. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Aktan, Hamza. "Zevi'l-Erhâm", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/307-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aktepe, M. Münir. "Esad Efendi, Hocaşâde", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/340-341. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Albayrak, Sedat. İstanbul Mahkemelerinde Müstemenlerin Davaları Ve Hukuki Muameleleri (XVII. Yüzyıl) İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Algül, Ayşe Betül. "Semavî Dinlerde Mehir". I. Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi. ed. Mustafa Yiğitoğlu. 34/114-124. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Ali Efendi, Çatalcalı. Fetâvâ-yı Ali Efendi. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1311.
- Alija, Nazan. Hristiyanlıkta Evlilik Sakramenti. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

- Alsaç, Hatice. “İslâm Hukukunda Muhâlea ve TMK Anlaşmalı Boşanma ile Mukayesesi”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 9/2 (Eylül 2022), 1166-1196. <http://doi.org/1051702/esoguifd.1132679>
- Apaydın, H. Yunus. “Velâyet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Arı, M. Salih. “Osmanlılar’da Şeyhülislamlık Müessesesi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 1/1 (1994), 170-179.
- Armağan, Abdüllatif. “Klasik Dönemde Osmanlılarda Devlet Yönetim Anlayışına Dair Bazı Düşünceler”. Gazi Akademik Bakış 5/9 (Ocak 2011), 139-156. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73931>
- Arslan, Hulusi –Bozkurt, Mustafa. Sistematiik Kelâm. Ankara: TDV, 2016.
- Atar, Fahreddin. “Nikâh”. Diyanet İslâm Ansiklopedisi. 33/112-117. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Atar, Fahrettin. “Fetva”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. “Muhâlea”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/397-401. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Avcı, Casim. “Nâib”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Mehir”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 28/389-391. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Bardakoğlu, Ali. “Fesih”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/427-436. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Bardakoğlu, Ali. “Hidâne”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 17/467-471. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Beydilli, Kemal. “Nizâm-ı Cedîd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 33/175-178. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Bilge, Özge. “Vatandaşlık Kavramı ve Vatandaşlık Hukukunu Etkileyen Faktörler Hakkında Değerlendirme”. Güvenlik Çalışmaları Dergisi 22/1 (Mayıs 2020), 129-149.
- Bozanzâde. Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1028, 0b-360a.
- Bozkurt, Nebi. “Müste’men”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 11/75-77. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Cangir (Arı), Meryem. İslâm Hukukuna Göre Nikâhta Aleniyet ve İlan. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Çeker, Orhan. “Halvet”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 15/384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Çeker, Orhan. “İslâm Hukukunda Süt Akıbalığı”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 1/34 (Kasım 2019), 1-50.
- Çetinbaş, Gülistan – Ateş, Mustafa. “İstanbul Kadı Sicillerine Göre Osmanlı Döneminde Muhâlea Uygulamaları”. Kilitbahır Dergisi 1/21 (Eylül 2022), 91-118. DOI: 10.5281/zenodo.7058416
- Çinpolat, Salih. “Yahûdilikte Çocuk Sahibi Olma ve Çoğalmanın Yeri ve Önemi”, Dini Araştırmalar Dergisi 20/51 (Ocak-Haziran 2017), 137-152.

- Çuak, Muhammed. “İslâmî Literatürlerde Gayrimüslim Azınlık Kavramının Ortaya Çıkışı ve Tarihi Süreci”. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (Ocak 2016), 119-141.
- Dağcı, Şamil. ““İslâm Hukukunda Evlenme Engelleri – I”, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi 39/1 (Haziran 1999), 1-64.
http://ktp.isam.org.tr/pdfdrg/D00001/1999_C39/1999_c39_DAGCIS.pdf
- Diyanet İşleri Başkanlığı Kur’an-ı Kerim ve Meali. 12 Haziran 2024.
<https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Nis%C3%A2-suresi/516/23-ayettefsiri>
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “İcmâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 21/417-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Nesep”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/573-575. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. “Sarhoşluk”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 36/141-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Duman, Vildan Sali. “Mahkeme Kararı ile Boşanmanın Dinî Nikâha Etkisinin Değerlendirilmesi”, Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 7/2 (Temmuz 2023), 143-171.
<https://doi.org/10.32711/tiad.1229691>
- Düzenli, Pehlül. Gayri-Müslimlere Dair Fetvalar. İstanbul: Klasik Yayınları, 1. Basım, 2015
- Erbay, Celal. “Nafaka”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 32/282-285. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Erdem, İbrahim Hayrullah. İslâm Hukukunda Nafaka. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Erdoğan, Gökhan. İslâm ve Osmanlı Aile Hukukunda Boşanma ve Sonuçları. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Ödevi, 2014.
- Erol, Ayten-Gökalp, Fatma. “İslâm Aile Hukukunda Kadının Evliliğini Sona Erdirme Hakkı”. Kalemname 7/13 (Haziran 2022), 11-32.
- Erzurumî, Abdurrahman Efendi b. Hacı Mustafa, Sefinetü’l-fetâvâ, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 1330, I, vr. 0b -410b .
- Esad Efendi, Hocazâde. Fetâvâ-yı Esad Efendi. İstanbul: İstanbul Müftülüğü, 157, 1-2, 273 + 98. (Makalede Şeyhülislâm’ın birinci şeyhülislâmlık dönemine ait fetvalar 1, ikinci şeyhülislâmlık dönemine ait fetvalar 2 olarak gösterilmiştir.)
- Ezici, Erhan. “Tanzimat Dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Değişen Yönetim Anlayışı”. Belgi Dergisi 2/20 (Yaz 2020), 2801-2821. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1145637>
- Fayda, Mustafa. “Zimmî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, İstanbul, 2013.
- Gümrükçüoğlu, Saliha Okur “İstanbul Kadı Sicillerine Göre Gayr-i Müslimlerin Sosyal ve Hukuki Konumları (XVI. Ve XVII. Yüzyıllar)” İhya Uluslararası İslâm Araştırma Dergisi 4/2 (2018), 241-260.
- Güneş, Kadir. el-Mucem Alfabetik Türkçe-Arapça Arapça-Türkçe Sözlük. İstanbul: Mektep Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Gürkan, Salime Leyla. “Talmud”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/550-552. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Gürkan, Salime Leyla. “Yahûdîlik”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/187-197. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

- Hiçyılmaz, Muhammed İsmail. Yahûdilikte Aile ve Kadın. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, İslâmi İlimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- İcten, Erdinc. “Yahûdilikte Ketuba”. Balıkesir İlahiyat Dergisi 4/1 (Haziran 2018), 13-38.
- İnce, İrfan. “Ridde”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 35/88-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- İpşirli, Mehmet. “Abdürrahim Efendi, Hoca”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/289. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İpşirli, Mehmet. “Abdürrahim Efendi, Menteşzâde”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 1/289-290. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- İpşirli, Mehmet. “Arapzâde Atâullah Efendi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 3/331. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Bab Mahkemesi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 4/362. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. “Çatalcalı Ali Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 8/234-235. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İpşirli, Mehmet. “Dürrizâde Mehmed Ârif Efendi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 10/37. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İpşirli, Mehmet. “Minkârîzâde Yahyâ Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/114-115. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- İpşirli, Mehmet. “Şeyhülislâm”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/91-96. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kahraman, Abdullah. “İslâm Hukukuna Göre Boşanma Prosedürü Ve Ahlakı”. İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 40 (Aralık 2022), 27-74.
- Kallek, Cengiz. “Fetâva-yı Ali Efendi”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/438. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Karaman, Hayreddin. Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku. İstanbul: Ensar Neşriyat, 23. Basım, 2021.
- Karataş, Ali İhsan. “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlere Tanınan Din ve Vicdan Hürriyeti”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/1 (2006), 267-284.
- Karataş, Fatih. “İslâm Hukukunda İddet”. Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 6/8 (Şubat 2013), 162-190.
- Kaşıkçı, Osman. “Radâ’”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34/384-386. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kaya, Bayram Ali. “Yahyâ Efendi, Zekerîyyâzâde”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 43/245-246. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kenanoğlu, M. Macit. “Zimmî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 44/438-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Koç, Mehmet. İslâm Aile Hukukunda Nikâh Akdinin Feshi. İstanbul: İlahiyat Kitap, 2022.
- Koçak, Zeki. “Şart Nazariyesi Açısından İslâm Aile Hukukunda Evlenme ve Boşanma”. EKEV Akademi Dergisi 64 (Ekim 2015), 335-369.
- Korkut, Levent. “Siyasi Kimlik Olarak Vatandaşlık: Türkiye’de ve Dünya Devletlerinde Anayasal Vatandaşlık Tanımları”. İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 1/2 (2015), 5-41.
- Köse, Saffet. “Aynı Anda Üç Boşama Geçerli Midir?”. Mehîr Dergisi 1 (Kış 1997), 57-60.

- Köse, Saffet. “Netîcetü’l-Fetâvâ”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 33/26-27. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Kumaş, Ali – Bölükbaş, Ali Haydar. “İslâm Ceza Hukukunda Sarhoşluk Veren İçeceklerin İçilmesi: Cezanın Kapsamı Bağlamında Bir Tahlil”. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 16/1 (2016), 47-77.
- Kur’ân-ı Kerîm Meâlî, çev. Ali Özerk – Hayreddin Karaman – Mustafa Çağrı – İbrahim Kâfi Dönmez – Sadreddin Gümüş – Ali Turgut. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 27. Basım, 2014
- Kurt, Ali Osman. Yahûdîlik’te, Hristiyanlık’ta ve İslâm’da İrtidat. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Küçükler, Sena Nur. Hristiyanlık ve İslâm’a Göre Evlilikte Kadın Erkek Roller. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Minkârîzâde Yahyâ Efendi. Fetâvâ-yı Minkârîzâde. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi, Yazma Eserler, 0854, 1b-431a.
- Osmanlıca Sözlükler. Erişim 10 Temmuz 2024. <https://www.osmanlicasozlukler.com/kamusiturki>
- Öğüt, Salih. “Fetâvâ-yı miye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 12/402. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Önder, Muharrem. “İslâm Hukukunda İrade Beyanı Olarak Mükellefin Sükûtu; Mâhiyeti, Kısımları ve Beyân Olma Sebepleri”. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. 46 (2018), 55-94.
- Örsten, Seda. “Osmanlı Hukuk Tarihi Kaynağı Olarak Fetva Mecmuaları”. Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları 4 (Güz 2007). 29-40.
- Özcan, Abdülkadir. “Lâle Devri”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 27/81-84. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özdemir, Muhittin. “Ehl-i Kitâp Kadınlarla Evlilik”, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 9 (2007), 415-442.
- Özdeş, Talip. “İslâm ve Müslüman Kavramları Açısından Din-Bilim ve Siyaset İlişkilerinin Anlamı”. İslâmî Araştırmalar Dergisi 11/2 (1998), 117-126.
- Özel, Ahmet. “Gayri Müslim”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 13/418-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özel, Ahmet. “Müste’men”. TDVİA 32/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özel, Ahmet. “Müste’men”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 32/140-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Sağlam, Hadi. “İslâm Hukukunda Mehir Evlilik Sigortası Mıdır?”, Universal Journal of Theology 1/1 (Aralık 2016), 1-19.
- Sağlam, Osman. “Erzurum Müftüsü Abdurrahman Efendi ve Sefinetü’l-Fetâvâ Adlı Eserine Dair”. Academic Social Resources Journal 8/56 (Aralık 2023), 4466-4478.
- Sesli Sözlük. Erişim 30 Nisan 2024. <https://www.seslisozluk.net/m%C3%BCslim-nedir-ne-demek/>
- Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, Netîcetü’l-Fetâvâ, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, Nadir Eserler-Türkçe, 1267, vr. 1b -208b .
- Seyyid Feyzullah Efendi. Fetâvâ-yı Feyziyye mea’n-nukûl. İstanbul: Dârü’t-Tibâati’l-Âmire, 1266.
- Sinanoglu, Mustafa. “İman”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 22/212-214. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Sütcü, Mehmet Sait. “Osmanlı Devleti’nde Müftülük Kurumu: Anadolu Müftüleri”. Tarih Okulu Dergisi 10/32 (Aralık 2017), 459-536.
- Şahin, Hasan. İslamiyet Öncesi Dönemde Yahudi ve Hristiyanlarda Nikâh Algısı. İslam Bilimleri Araştırmaları Dergisi 2 (2016), 118-147.
- Şahin, Osman. Fetvâ Âdâbı. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Şahin, Utku N. (2020). Antik ve Orta Çağ’da Sütannelik: Başkasının Sütünün Biyolojik, Ekonomik ve Kültürel Kodları. KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi 6(1), 51-112. <https://doi.org/10.21798/kadem.2020162323>
- Şeker, Cihat. “Yahûdilikte Evlilik ve Cinsellik Anlayışı/Ahlakı”, İlâhiyât Tetkikleri Dergisi 22 (Şubat 2015), 1-25.
- Tayşi, Mehmet Serhan. “Feyzullah Efendi, Seyyid” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi 12/527-528. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Topçuoğlu, Ali Aslan. “Yahûdilik-Hristiyanlık ve İslâm Hukuku’na Göre Nikâh Akdine Etkisi Bakımından Din Farklılığı”. Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi 10/2 (2010), 79-120.
- Turan, M. Fatih, “Hanefilerin Kinâyeli Sözlerle Yapılan Boşamaları Bâin Talâk Sayması Üzerine Bir Analiz”. İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi 7/13 (Nisan 2016), 421-442.
- Turani Maşallah. “İslâm’da İrtidat Sorunu ve Yol Açabilecek Psiko-Sosyal Problemler (Takiyye-Nifak Örneği). Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi 2/1 (2018), 1-11.
- Türk Dil Kurumu. Erişim 17 Eylül 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. Erişim 17 Eylül 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. Erişim 21 Haziran 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. Erişim 23 Haziran 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. Erişim 26 Haziran 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Dil Kurumu. Erişim 30 Nisan 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Ullah, Neamat. Yahûdî Hukukunda Boşanma ve Aguna Problemi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Unan, Fahri. “Pâye”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 34/193-194. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Uyanık, Memet Zeki. “İslâm Aile Hukukunda Evlilik ve Boşanma Nafakası Bağlamında Süresiz Nafaka Yasası”. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1/47 (Kasım 2019), 57-88.
- Ünal, Asife. “Hristiyanlıkta Evlilik Anlayışı ve Evlenme Törenleri”. isamveri.org 23 Haziran 2024. https://isamveri.org/pdfdrq/D162139/2012/2012_UNALA.pdf
- Ünal, Asife. “Hristiyanlıkta Kadın ve Aile Anlayışına Genel Bir Bakış”. 2000. Yılında Hristiyanlık (Dünü, Bugünü ve Geleceği) Dinler Tarihi Araştırmaları-III Sempozyumu. 3/125-136. Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 2002.
- Ünal, Asife. Yahûdilikte Hristiyanlıkta ve İslâm’da Evlilik. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Basım, 1998.
- Yahyâ Efendi, Zekeriyyâzâde. Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi. İstanbul: Süleymâniye Kütüphanesi, Serez, 1116, 0b-290b.
- Yaman, Ahmet. “Zimmî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/434-438. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

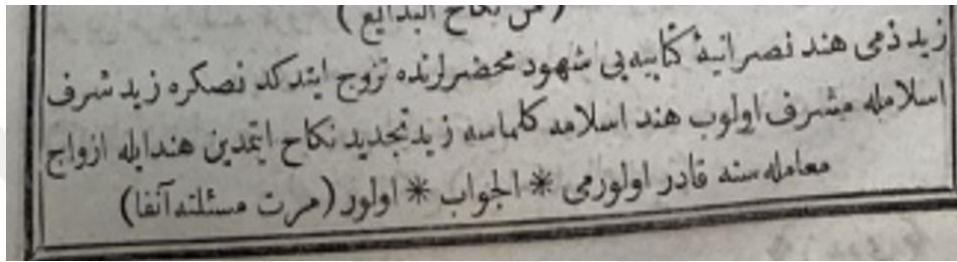
- Yaşar, Hakime Reyyan. İslâm ve Yahûdî Hukuku Münasebeti: Nikâh Örneği. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Yayla, Mustafa. “Fetâvâ-yı Minkârîzâde”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 12/444-445. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Yılmaz, İbrahim. “İslâm Aile Hukukunda Nesebin (Soybağının) Reddi”. Marife Dini Araştırmalar Dergisi 14/1 (Nisan 2014), 31-51.
- Yücedoğru, Tefkik. “Kur’ân’da İman Kavramı”. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 15/2 (Haziran 2006), 21-33.
- Zeydan, Abdülkerim. Ahkâmü’z-Zimmîyyîn ve’l-Müstemenin fî Dari’l İslâm. Bağdat: Mektebetü’l-Küds, 1982.

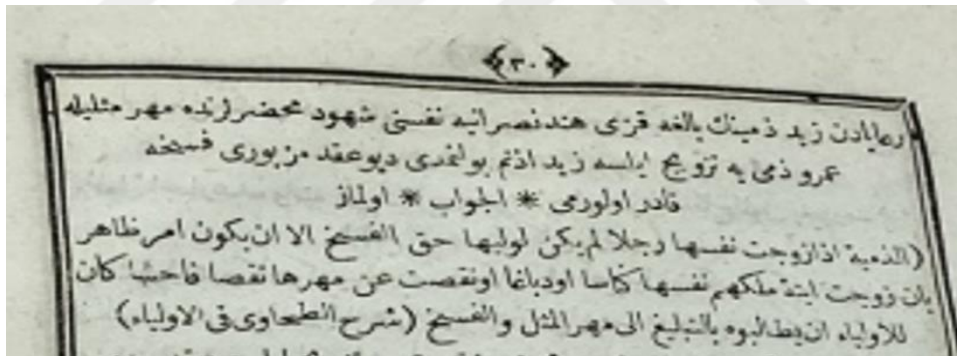
EKLER

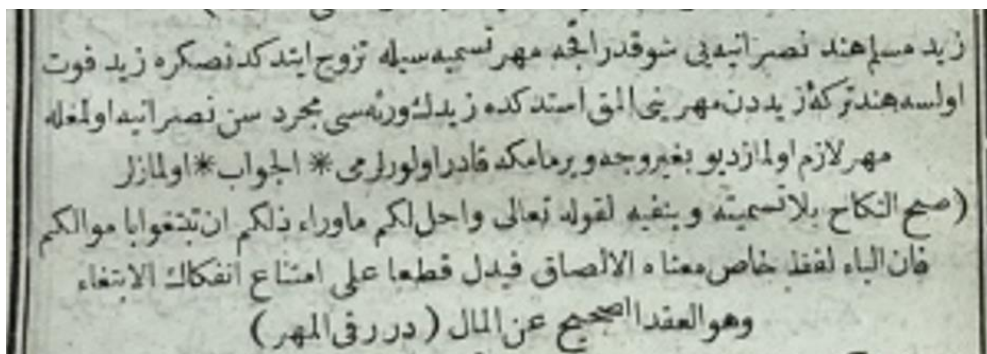
EK 1. Seyyid Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye Mean-Nükûl

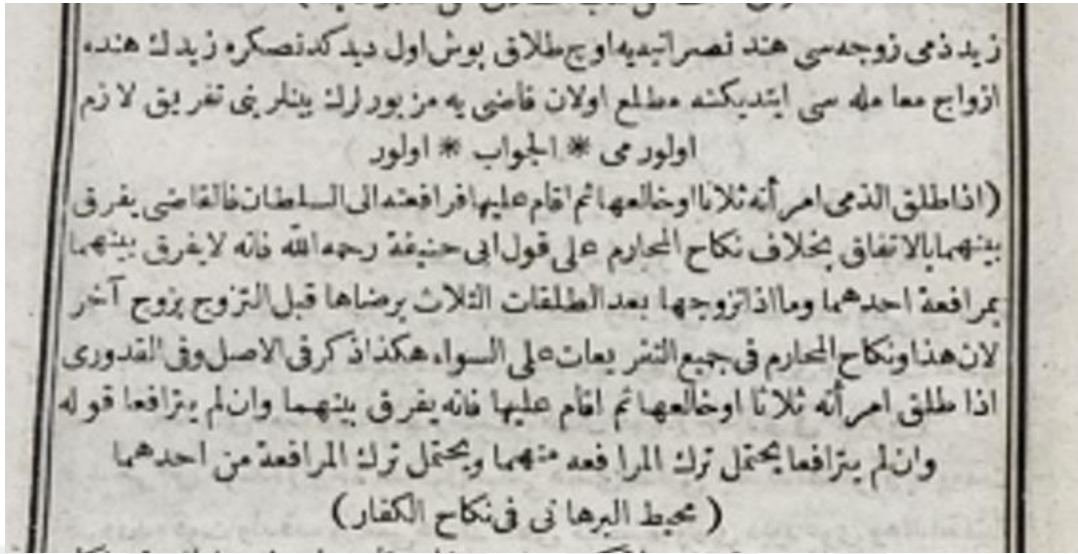
EK 2. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s. 29.

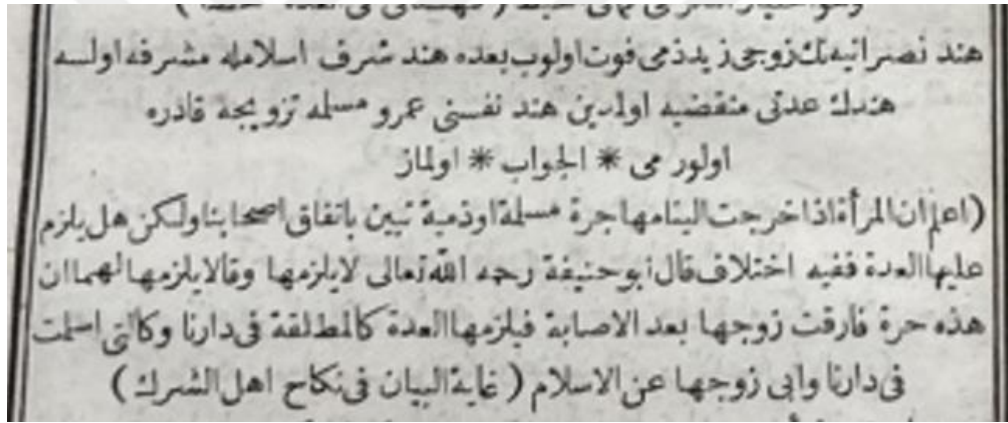
EK 3. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.30

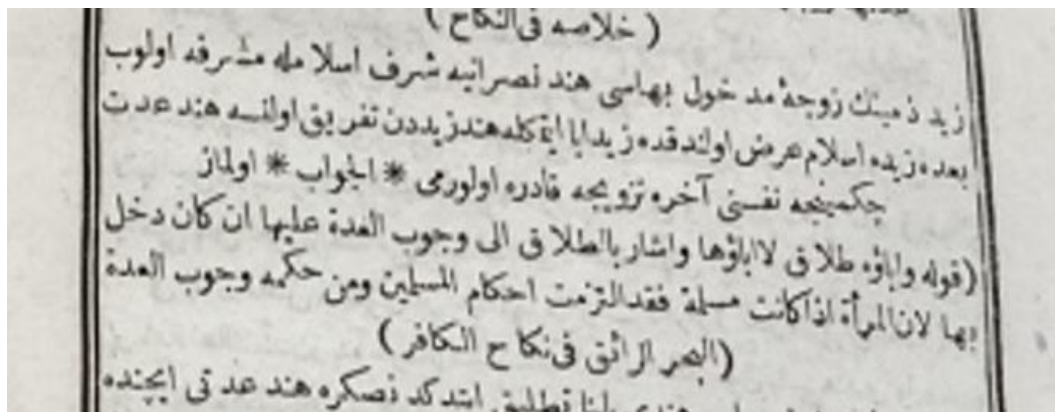
EK 4. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.57.

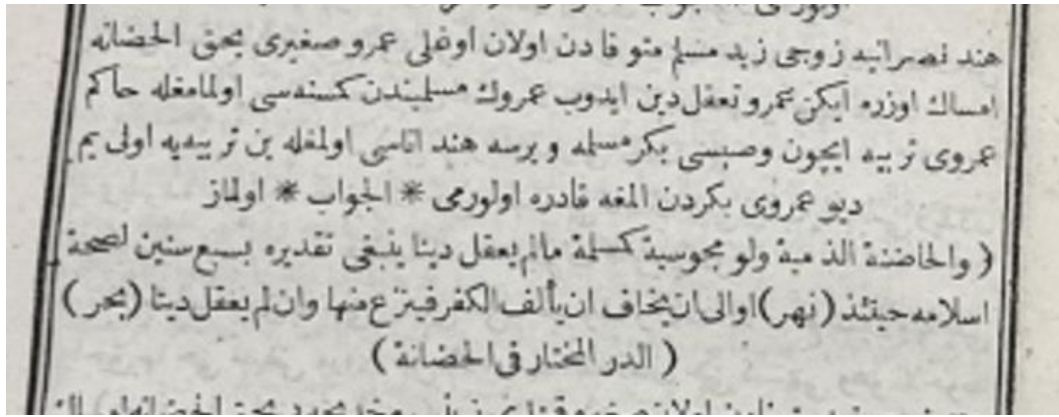
EK 5. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.79.

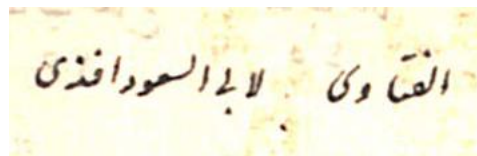
EK 6. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.101.

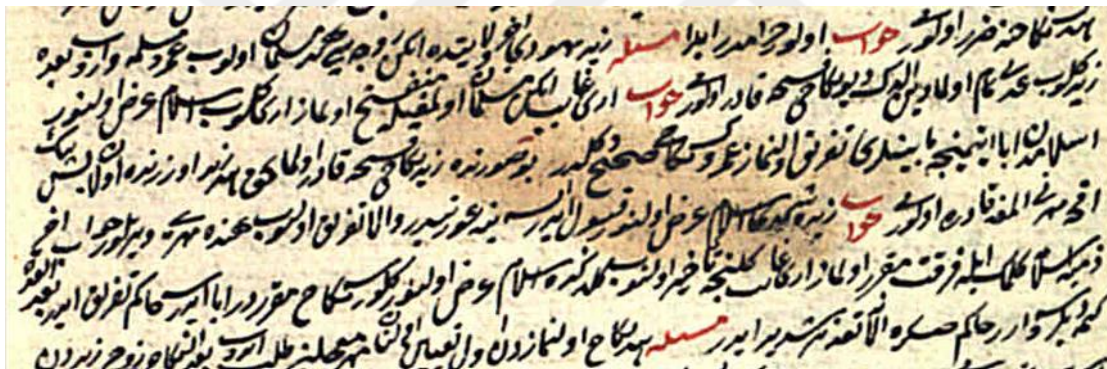
EK 7. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.102.

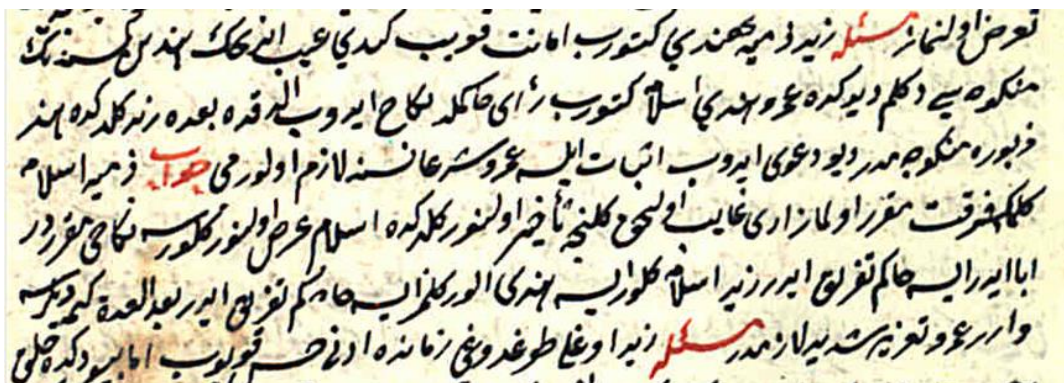
EK 8. Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, s.107.

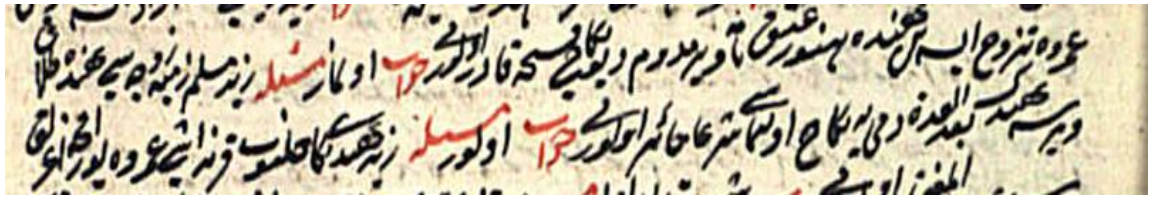
EK 9. Ebussuûd Efendi, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, Bozanzâde Nüshası

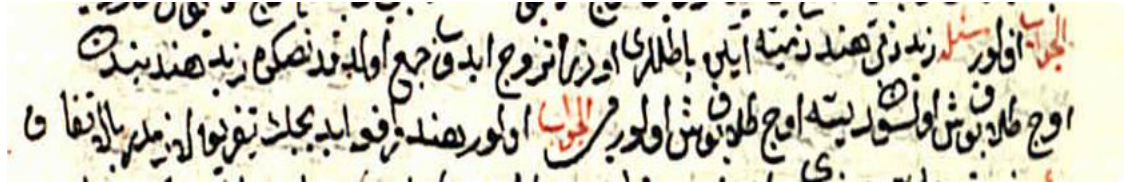
EK 10. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr.24^a

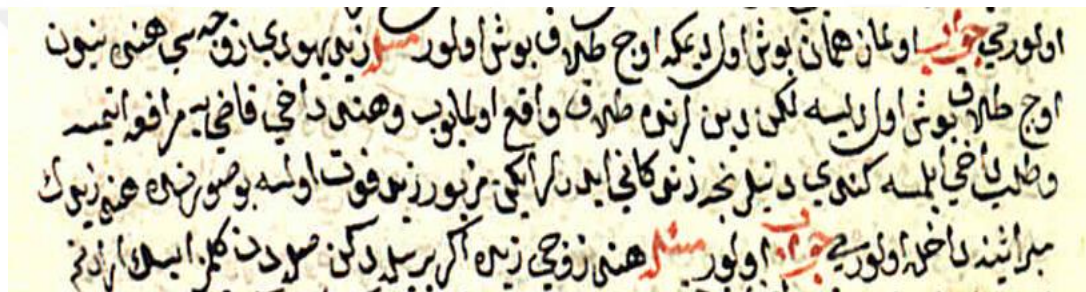
EK 11. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 24^a

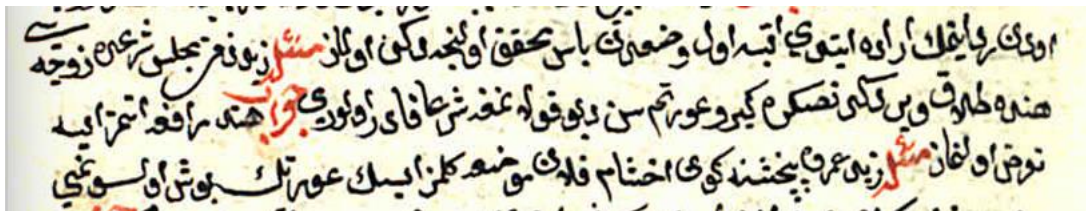
EK 12. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 26^a

EK 13. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 39^a

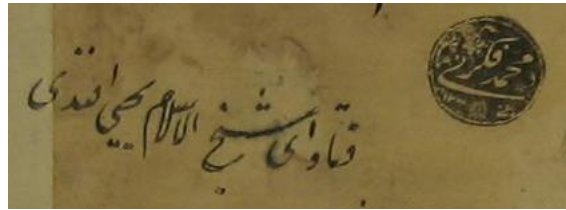

EK 14. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 61^a

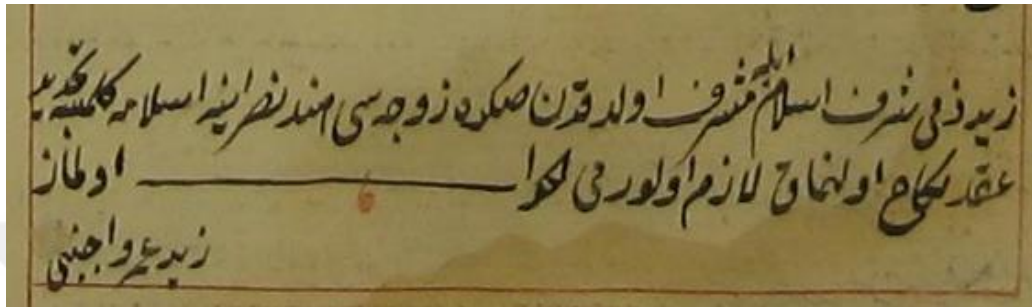

EK 15. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 64^a

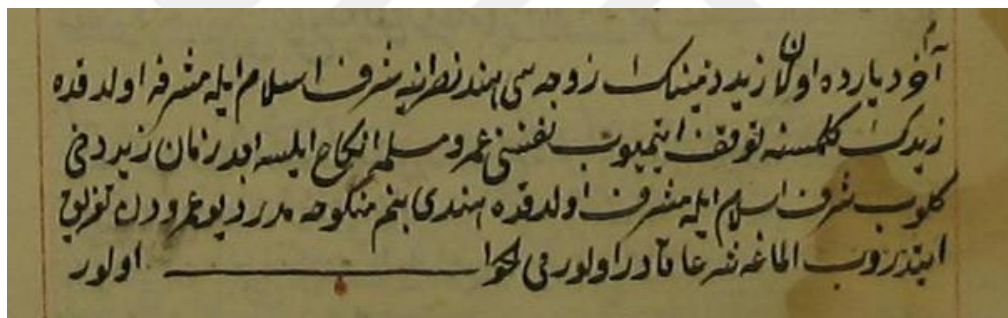
EK 16. Bozanzâde, Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi, vr. 64^a

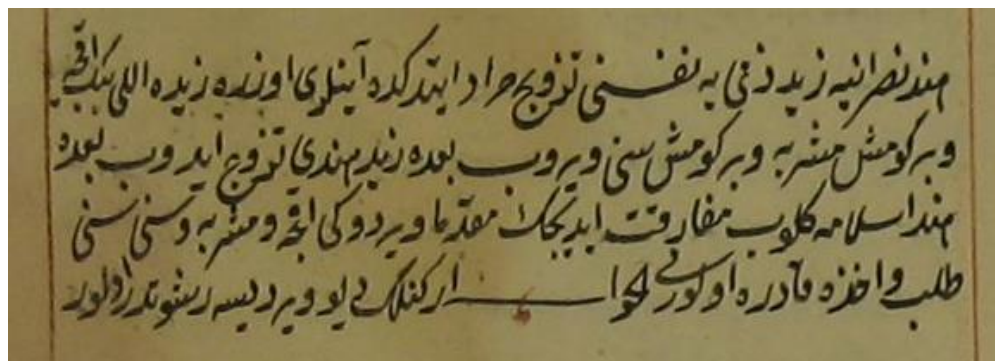
EK 17. Zekeriyyazâde Yahya Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi

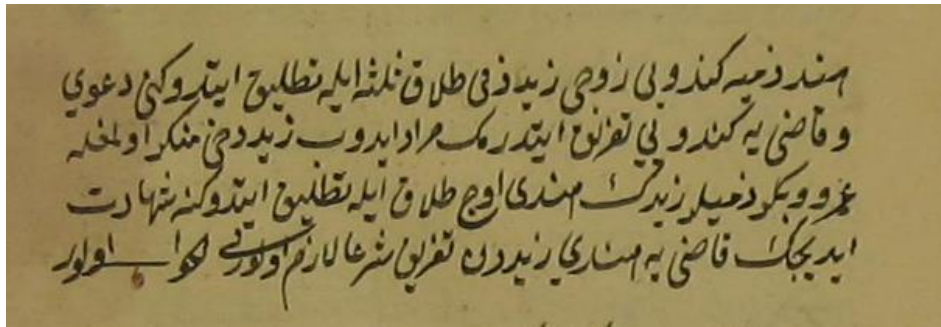
EK 18. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 11^b

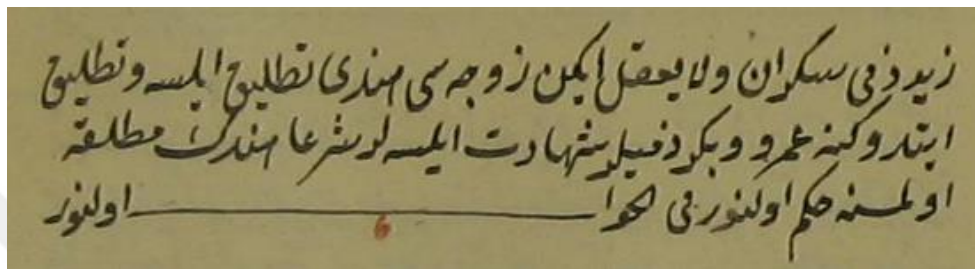
EK 19. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 18^b

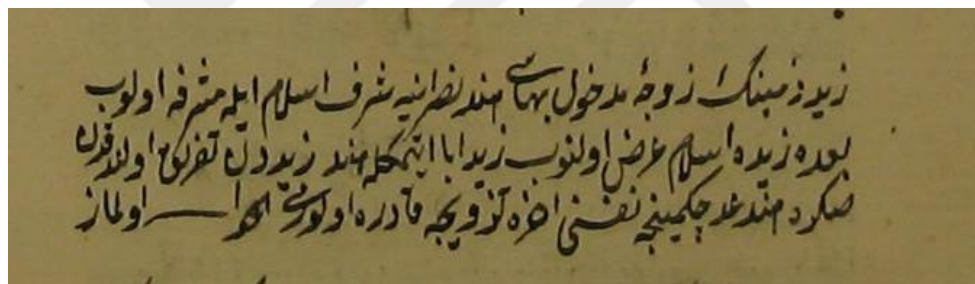
EK 20. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 27^a

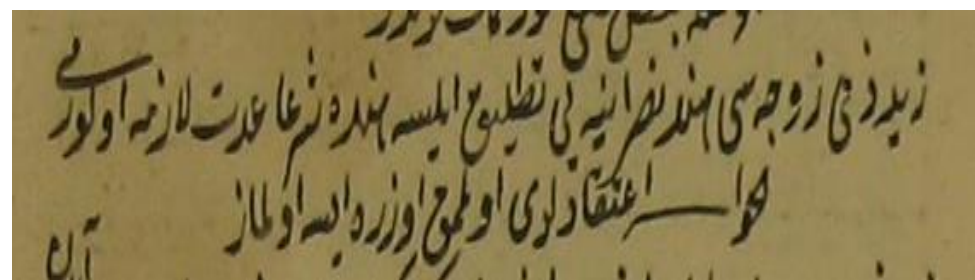
EK 21. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 33^a

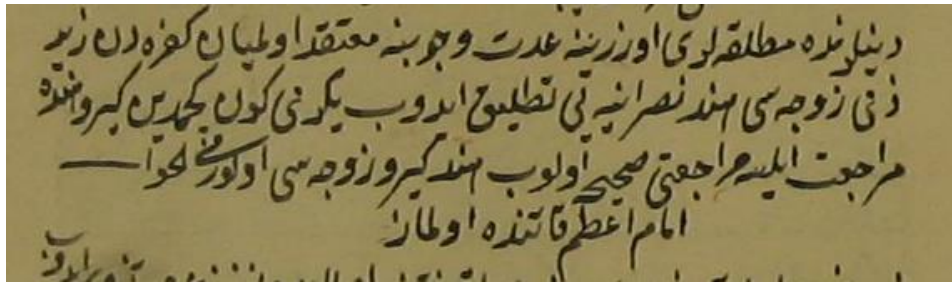
EK 22. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 34^a

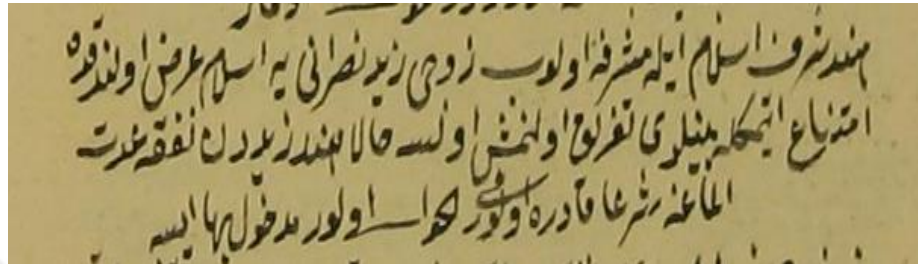
EK 23. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 45^b

EK 24. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 46^a

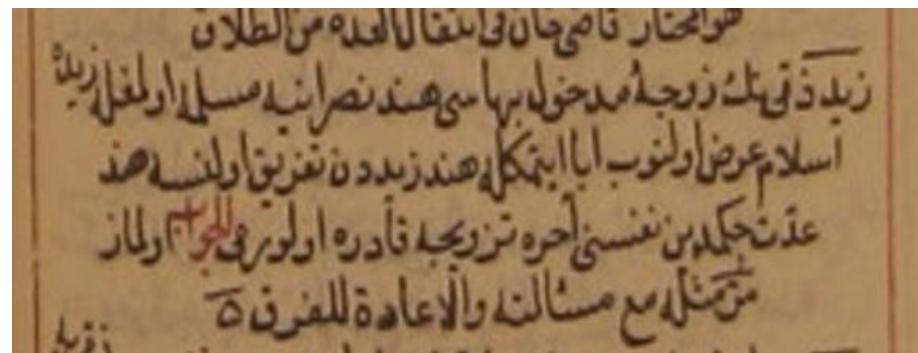
EK 25. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 46^a

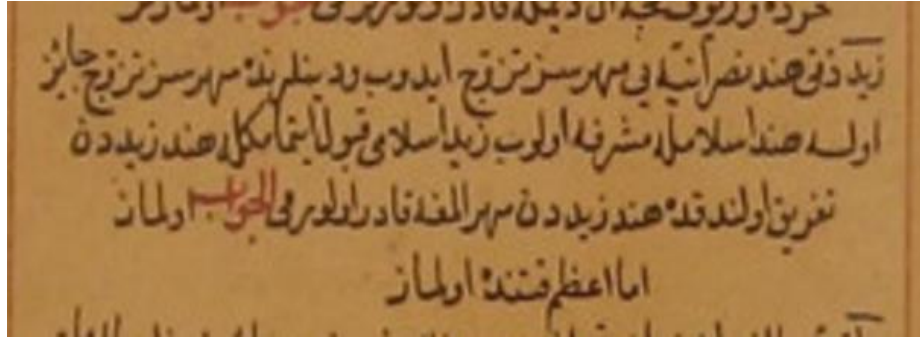
EK 26. Yahyâ Efendi, Fetâvâ-yı Yahyâ Efendi, vr. 56^b

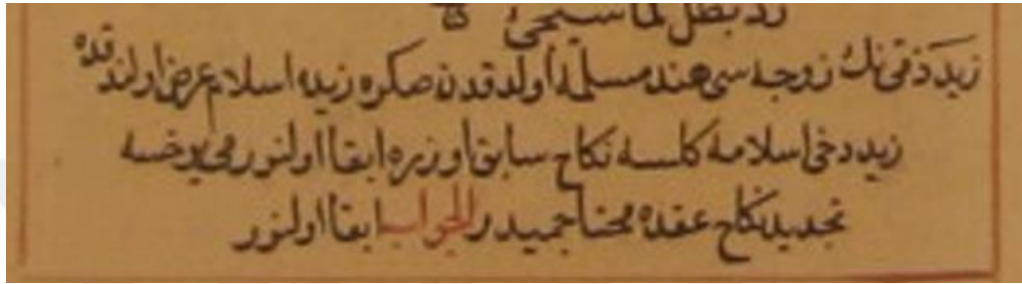
EK 27. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi)

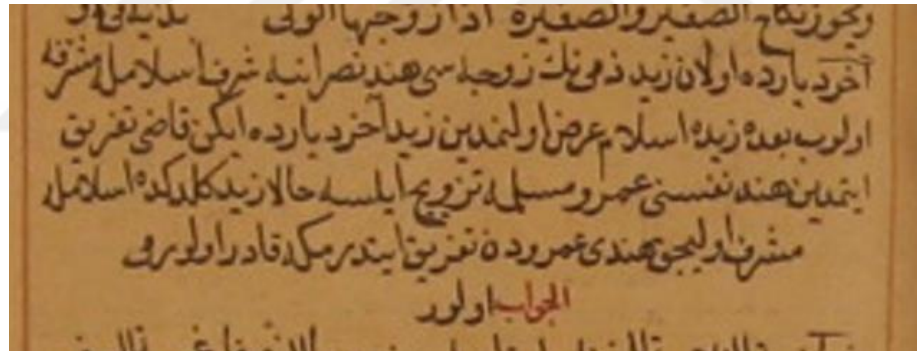
EK 28. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 132^b

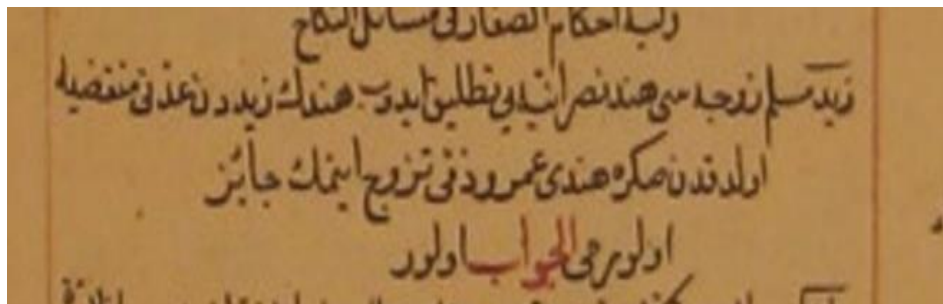
EK 29. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 90^a

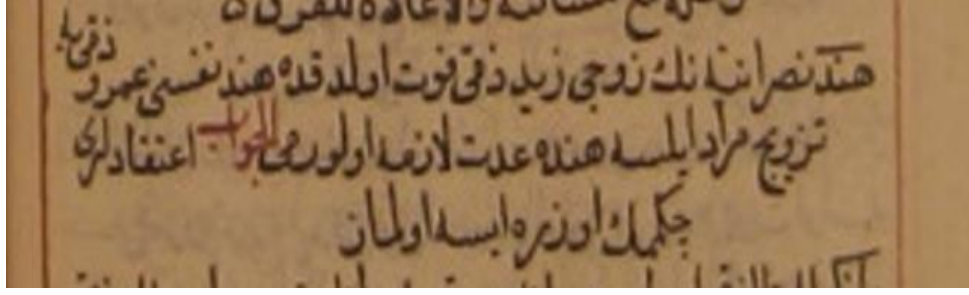
EK 30. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 68^a

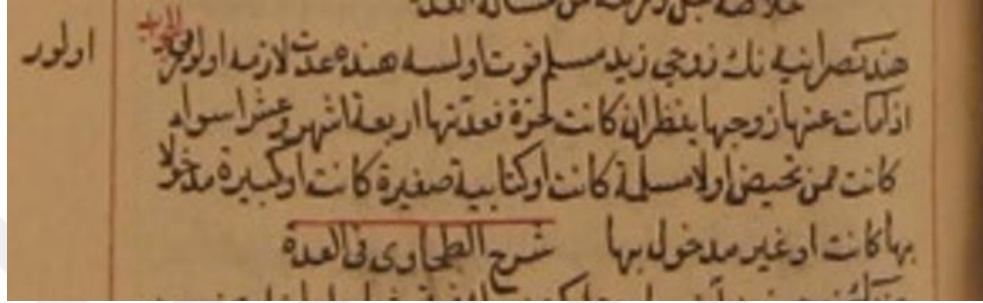
EK 31. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 70^a

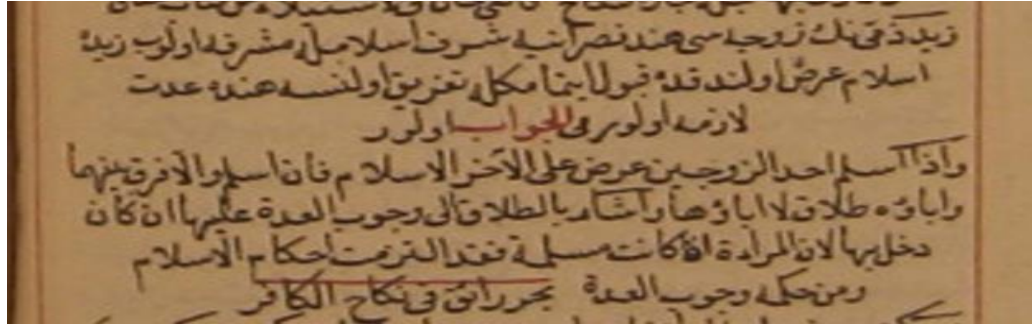
Ek 32. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 75^b

Ek 33. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 132^b

Ek 34. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 131^a

Ek 35. Minkârîzâde, Fetâvâ-yı Minkârîzâde (Fetâvâ-yı Yahya Efendi), vr. 131^b

زید یهودی هند یهودی بی مهر تسمیه ایتمد بی زوج ایدوب بعده قبل الدخول
زید فوت اولسه حالا هند حاکمه ترفع ایدوب زکة زیددن مهر مثلی المغه قاده
اولورمی * الجواب * اولور

Ek 36. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 195

زید ذمی هند نصرانی بی مهر سز تزوج ایدوب دینلرنده دخی بووجه اوزره تزوج
جائز اولسه حالا هند شرف اسلامه مشرفه اولوب زید اسلام قبول ایتمکجه
هند زیددن نفراقی اولنسه هند زیددن مهر طلب ایدوب المغه قاده اولورمی
* الجواب * اولماز

Ek 37. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 195

زید ذمی هند نصرانی بی مهر سز تزوج ایدوب دینلرنده دخی بووجه اوزره تزوج
جائز اولوب بعده زید و هند شرف اسلامه مشرف اولدقلرندن صکره زید فوت اولسه حالا
هند زکة زیددن مهر طلبنه قاده اولورمی * الجواب * اولماز

Ek 38. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 196

هندک زوجه زیددن ولدی اولوب اندن امرضعه لکی حالنده زینب اجنبیه صغیره بی
مدت رضاعده رضاع ایلنسه حالا زیدک زوجه اخراذن اولان اوغلی بکر زینبی تزوج
جائز اولورمی * الجواب * اولماز

Ek 39. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 183

زیدک لابوین فرنداشی عمرو صغیری هند اجنبیه صغیره قرزی زینب ایلله مدت رضاعده
ارضاع ایتمکدن طکره زینب کینه اولدقلده زید زینبی تزوج ایتمک جائز اولورمی
* الجواب * اولور

Ek 40. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 184

هند زینب اجنبیهی مدت رضاعده ارضاع ایتمش اولسه هندک لابوین ارقرنداشی زید
زینبی زوج ایتمک جائز اولورمی * الجواب * ارملاز

Ek 41. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 185

معنای طلاق عالم اولان زید ذمی آیین باطللری اوزر . منکوحه سی اولان هند نصرانییه یی
لفظ طلاق ایله تطلیق ایتدکده . عمرو و بکر مسلملر شهادت ایلسه رهند زید دن
مطلعه اولورمی * الجواب * اولور

Ek 42. Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahîm, I, s. 221

هذا کتاب جلد الاول من سفینة الفتاوی

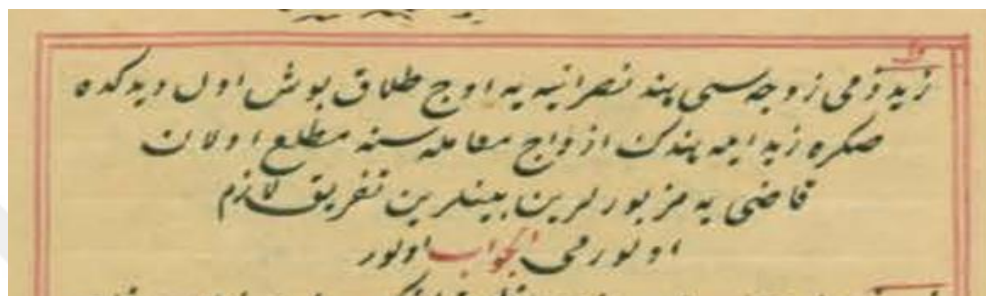
Ek 43. Abdurrahman Efendi, Sefînetü'l-fetâvâ, I

هتد اجنبیه خدیج نک قری زینب ایلد عایشه نک او علی زیدی مدت رضاعده
ارضاع ایلسه زید خدیج بی تزوج جائز اولورمی الجواب اولمازه
ولا حیل بین رضعی ثدی امراه یعنی اذ ارضع صبی و صبی ثدی امراه حرم کا
الاخو کاخ و اخت من النسب من شرع الوقایه وان اختلف زمانهما
لانها اخوان من الرضاع سواء ارضعتهم في زمان واحد او ازمنه مختلفه
متباعده و سواء ارضعتهم ثدی واحد او احدهما ثدی و الا و من اف
من الدرر و اذا ارضع صبیان من امراه کانا اخوین لآب و ام بالنسبه
الزوج تنزل لبنها بالولاده منه ولومات زوجها فتزوجت او فولدت منه
فارضعت صبیها او کانا اخوین لآم ولو کان لرجل زوجتان ولدتا منه ثم
ارضعت کل منهما صغیرا صارت الصغیران اخوین لآب من شرع الجمع
جامع النقول

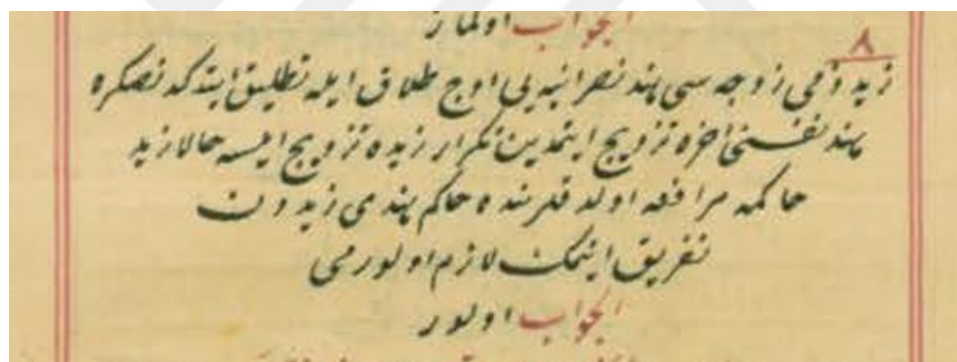
Ek 44. Abdurrahman Efendi, Sefînetü'l-fetâvâ, I, vr. 99

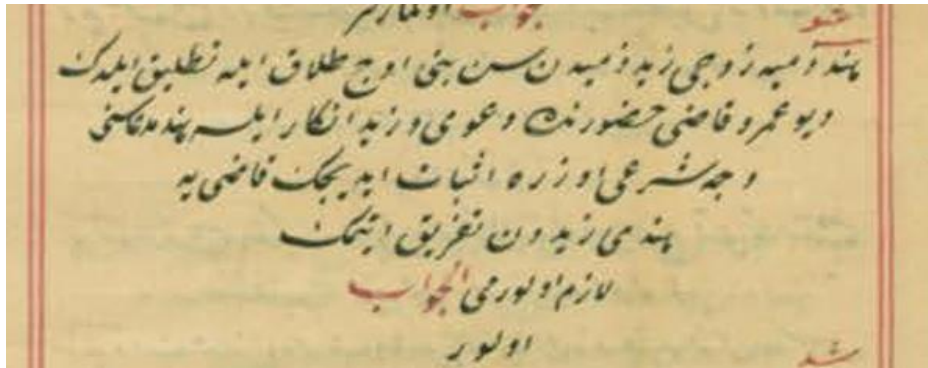
Ek 45. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva Mean-Nükûl

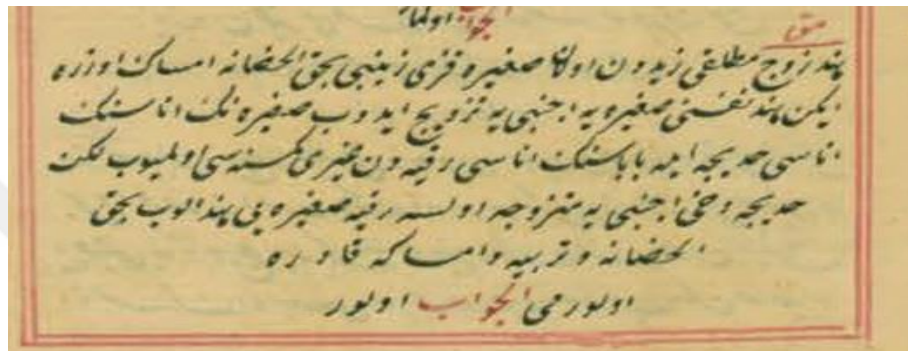
Ek 46. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 20^a

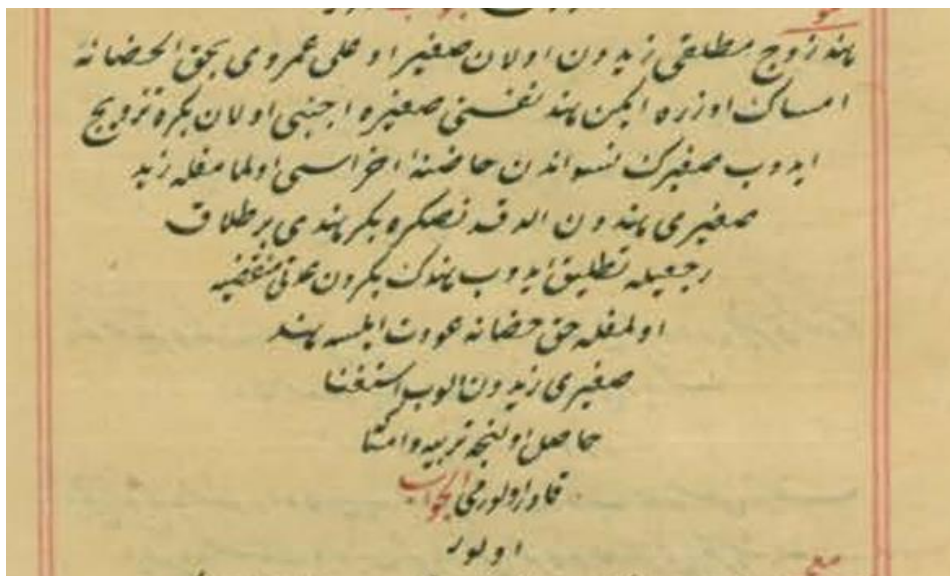
Ek 47. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 26^b

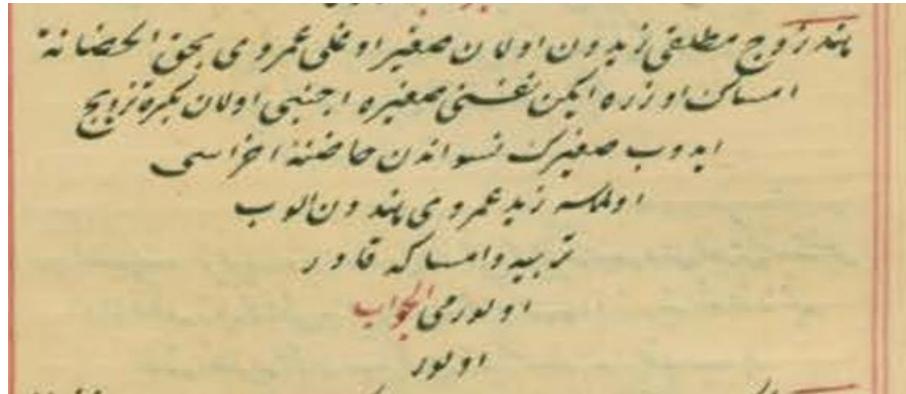
Ek 48. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 27^b

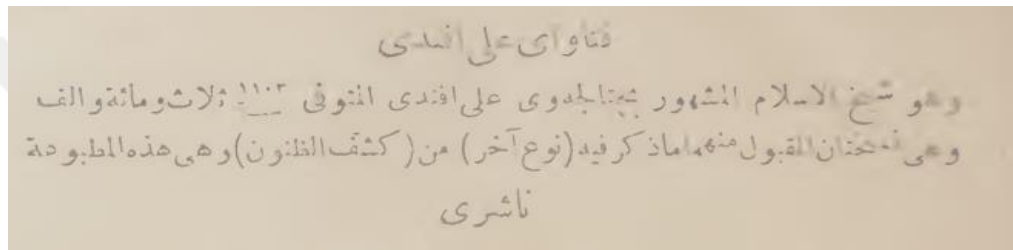
Ek 49. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 31^b

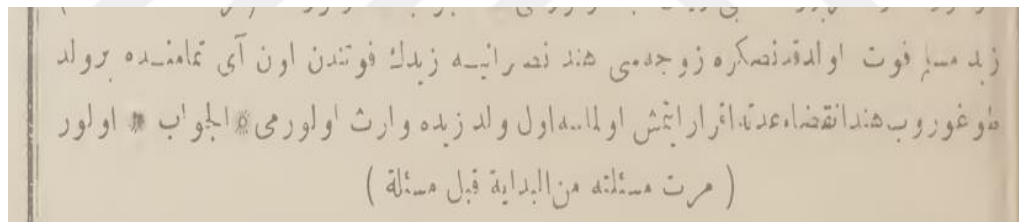
Ek 50. Seyyid Ahmed-Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 31^a

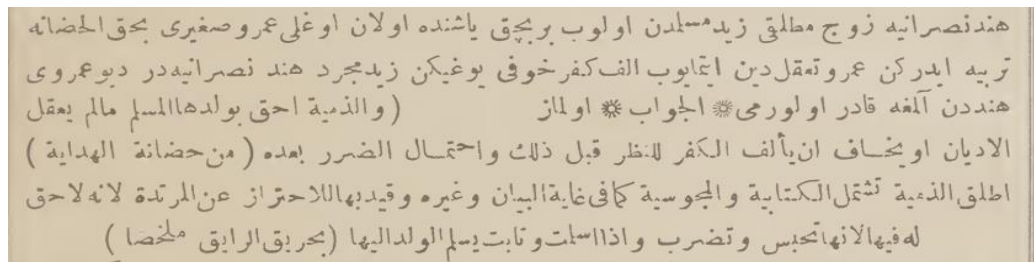
Ek 51. Seyyid Ahmed - Hâfız Mehmed el-Gedûsî, Netîcetü'l-Fetâva, vr. 32^a

Ek 52. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I

Ek 53. Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 103.

Ek 54. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s.108

هند نصرانيه زوج مطلق زيد مسلمان اولان عمرو صغيره قزى زينبى بحق الحضانة امساك اوزره ايكن هند نفسى
تعقل دين ايدوب حاضنة مساله بولماسه زيد عمروى هنددن المغه قادر اولورمى * الجواب * اولور
(والكافرة كالمسلمة فى الحضانة لانها تبني على الشفقة وهما فيها سواء فان غلب الصبي الايمان
او خيف ان يأنف الكفر ينزع منها نظرا له ان لا يتخلق باخلاق الكفار (من حضانة الكافي)

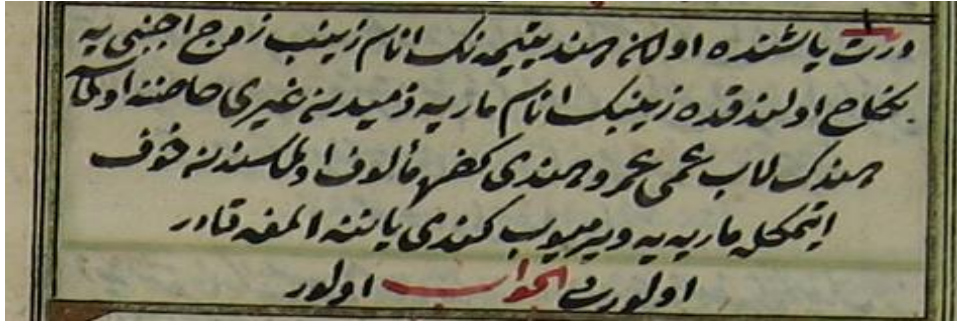
Ek 55. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 108

هند زوج مطلق زيدى اولان صغيره قزى زينبى بحق الحضانة تربية اوزره ايكن هند نفسى
صغيريه اجنبى اولان عمروه تزويج ايدوب صغيره نك نسواندن حاضنة اخراصى اولماغله زيد زينبى
هنددن الملى استدكه هند بن زينبى بلا نفقه بسلم ديمكه زيد زينبى هنددن المايوب بعده
عمرو هندى باسنا تطليق ايلسه زينبك مالى اولماغله هند زينب ايچون زيد اوزرينه حاكمه قدر
معروف نفقه تقدير ايتدروب مشتهاه اولنجه بحق الحضانة امساك ايتك استدكه زيد مجرد
بلا نفقه بسلم ديمكه نفقه سز بسله والا زينبى سندن آلورم ديمكه قادر اولورمى * الجواب * اولماز
(ومن نكحت غير محرم سقط حقها ثم يعود بالفرقة ثم اذا كان الطلاق رجعيا لا يعود حقها حتى
تقضى عدتها لقيام الزوجية (من الزيلعى ملخصا) قال ثم تعود بالفرقة اى تعود الحضانة لزوال
المانع فقولها سقط حقها معناه منع مانع منه لانه من باب زوال المانع لا من باب عود الساقط كالناشزة
لانفقة لها ثم تعود بالعود الى منزل الزوج واراد بالفرقة الطلاق البائن واما الطلاق الرجعى فانه
لا يعود حقها به حتى تقضى عدتها لقيام الزوجية وفى الظهيرية وغيرها لو اقرت بالتزوج وادعت
انه طلقها وعاد حقها فيها فان اُبهِمت الزوج كان القول قولها وان عينت لا يقبل قولها (فى دعوى

Ek 56. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 112

بربلده اهالى سندن هند زوجى زيد متوفادى اولان صغيره قزى زينبى بحق الحضانة امساك اوزره
ايكن هند نفسى زينبه اجنبى به تزويج ايدوب هندك اناسى اولماسه حالا مدة سفر بعيد بلده
اخراده متوطنه اولوب متروجه اولميان زينبك باباسك اناسى خديجه كلوب زينبى هندك اذتمسز
بلده اخرايه كوتورب آنده امساكه قادره اولورمى * الجواب * اولماز
(وهذا اى السفر بالولد الى الوطن الام فقط فلا يخرج به الاب الا ان يستغنى ولا غيره ممن يستحق
الحضانة نظرا للصغير (فهستاقى فى الحضانة) واذا ماتت الام فصار الولد الى جدته فأرادت
ان تخرج الولد من المصر الذى فيه الاب الى مصر آخر لم يكن لها ذلك وان كان ذلك المصر
هو الذى كان وقع عقد النكاح فيه عى ام الصبي انما هذا الحق الام خاصة لان الام انما كان
لها ان تخرج بالولد الى ذلك المصر بحكم العقد فيه والعقد جرى بين الزوج والزوجة خاصة
(أدب التقاضى المختصاف)

Ek 57. Çatalcalı Ali Efendi, Fetâvâ-yı Ali Efendi, I, s. 115

Ek 58. Esad Efendi, Fetâvâ-yı Muntahabe (Kasidecizâde Nüshası), vr. 30^b

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Feyza Nur Sayın

Yabancı Dili : Arapça, İngilizce, Osmanlıca

Eğitim Durumu

Lise : Trabzon Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi, 2016

Lisans : Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2021

Yüksek Lisans : Sinop Üniversitesi Temel İslam Bilimleri, 2024